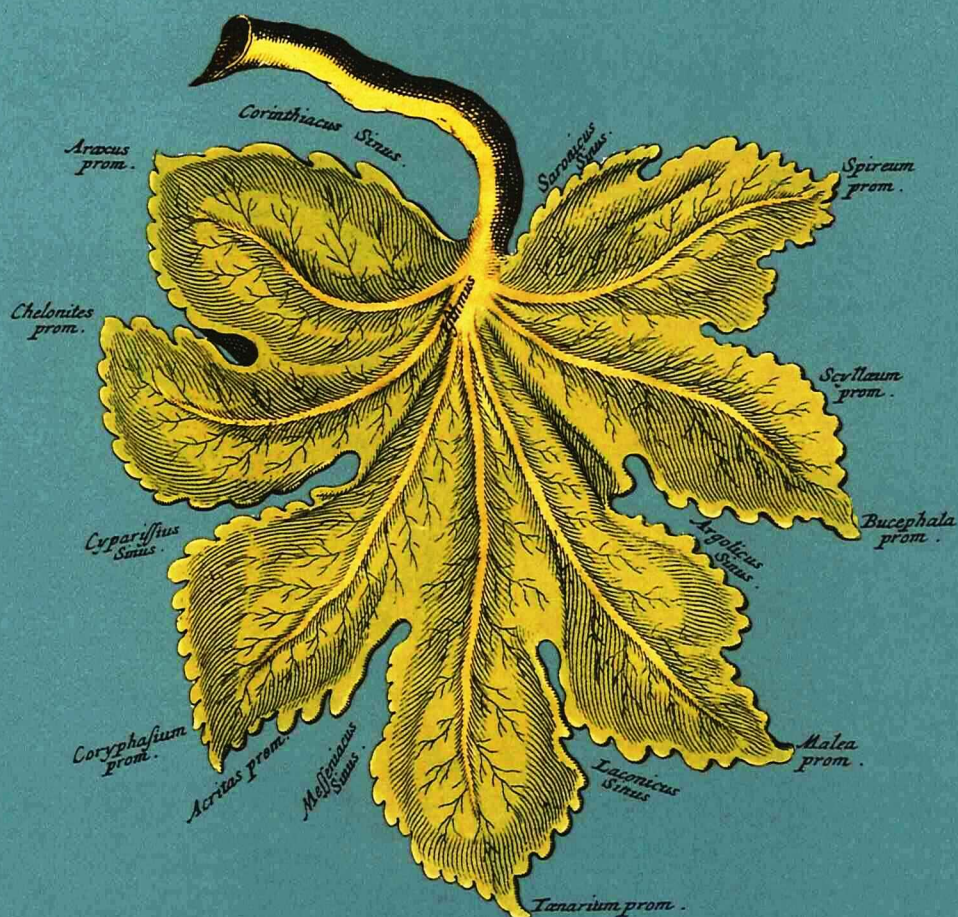

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

16ος – 18ος ΑΙΩΝΑΣ

ΑΡΧΕΙΟ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑ (1460-1688)

1. Ίστορικό χρονολογικό πλαίσιο

Ἡ Πελοπόννησος ἀποτελεῖ τὸ νοτιότερο τμήμα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ καλύπτει ἑκτασὴ 21.395 τ. χλμ. Χωρίζεται ἀπὸ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα μὲ τὴ διώρυγα στὸν Ἴσθμὸ τῆς Κορίνθου, μιὰ ὑδάτινη δίοδο ἀνάμεσα στὸν Κορινθιακὸ καὶ τὸν Σαρωνικὸ κόλπο.¹ Περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τῶν ἐδαφῶν τῆς εἶναι ὄρεινὸ. Οἱ κυριότεροι ὄρεινοὶ ὄγκοι, τὸ Παναχαϊκό, ὁ Ἑρύμανθος, ὁ Χελμός (Ἀχαΐα), ἡ Κυλλήνη-Ζήρια (Κορινθία), τὸ Μαίναλο (Ἀρκαδία), ὁ Ταῦγετος καὶ ὁ Πάρνωνας (Λακωνία) ἀκολουθοῦν τὸν ἄξονα βορρᾶ-νότου. Οἱ μεγαλύτερες πεδιάδες ἀπαντῶνται στὴ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο, ἰδίως στὴν Ἡλεία, τὸ 60% τῆς ὁποίας εἶναι πεδινό.² Ἡ εὐφορὴ αὐτὴ πεδιάδα ἀρδεύεται ἀπὸ τοὺς δυὸ μεγαλύτερους ποταμοὺς τῆς Πελοποννήσου, τὸν Ἀλφειὸ καὶ τὸν Πηνειό. Μικρότερες πεδιάδες συναντοῦμε στὴν Κορινθία, τὴν Ἀργολίδα, τὴ Μεσσηνία καὶ τὴ Λακωνία. Ἡ Πελοπόννησος περιβάλλεται ἀπὸ θάλασσα: τὸν Πατραϊκὸ καὶ τὸν Κορινθιακὸ κόλπο στὰ βόρεια, τὸ Μυρτώο πέλαγος στὰ ἀνατολικά, τὸ Κρητικὸ πέλαγος στὰ νότια καὶ τὸ Ἰόνιο πέλαγος στὰ δυτικά.

Ἡ Πελοπόννησος πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸν Πέλοπα, γιὸ τοῦ Ταντάλου, ὁ ὁποῖος παντρεύτηκε τὴν Ἴπποδάμεια ὕστερα ἀπὸ νίκη σὲ ἀρματοδρομία στὴν Πίσα.³ Μέχρι τὸ 1204 οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἀρχαῖο ὄνομα Πελοπόννησος ὅταν ἀναφέρονταν σ' αὐτὴν τὴ χερσόνησο. Αὐτὸ δὲν συνεπάγεται, ὡστόσο, ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Πελοποννήσιοι ἔκαναν χρῆση τοῦ τοπωνυμίου αὐτοῦ.⁴ Ὁ Ἀραβας γεωγράφος τοῦ 12ου αἰῶνα Ἰντρισί τὴν ἀναφέρει ὡς Belobūnes ἢ Bilobūnes.⁵ Ἀλλες ἀραβικὲς πηγὲς παραδίδουν τοὺς τύπους Lamureya, Lamoreya, Almora, al-Mora καὶ Moria.⁶ Ἡ πρώτη μνεῖα τοῦ ὀνόματος Μοριάς γίνεται στὸν *Βίο τοῦ ἁγίου Μελετίου* τὸ 1111.⁷ Μετὰ τὸ 1204 συναντοῦμε τοὺς ὄρους Ἀχαΐα, Ρωμανία ἢ Μορέας / Μορεάς / Μοριάς καθὼς ἐνίοτε καὶ Πελοπόννησος.⁸ Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος Μοριάς ἀποτέλεσε πεδίο ἀντιγνωμιῶν μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν. Οἱ J. Emerson καὶ J. Fallmerayer ὑποστήριξαν ὅτι ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὴ σλαβικὴ ρίζα morje (θάλασσα) καὶ σημαίνει τὸ παραθαλάσσιο μέρος.⁹ Ὁ Γ. Ν. Χατζιδάκις ἀπέδειξε βάσει γλωσσολογικῶν τεκμηρίων πὼς ὁ Μοριάς ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὶς λέξεις ἡ μουρέα ἢ ἡ μόρος (ἡ μουριά), λόγῳ τῆς ἐκτεταμένης καλλιέργειας τοῦ ἐν λόγω δέντρου στὴν Πελοπόννησο.¹⁰ Οἱ Τούρκοι, τέλος, ὀνόμασαν τὴν περιοχὴ Mora.

Ἡ παρουσία Τούρκων στὴν Πελοπόννησο μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1263, ὅταν, σύμφωνα μὲ τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ὁ σεβαστοκράτορας Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος μετέφερε στὶς βυζαντινὲς κτήσεις Τούρκους μισθοφόρους ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὶς δυνάμεις του στὸν πόλεμο κατὰ τοῦ Γουλιέλμου Β' Βιλλαρδουίνου (1246-1278).¹¹ Ὡς ἀρχηγοὶ τοὺς φέρονται οἱ Μελίκ καὶ Σαλίκ.¹² Ὁ Α. Γ. Σαββίδης ὑποστηρίζει πὼς πρόκειται γιὰ Τουρκομάνους ὀγουζικῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὴ Μικρὰ

Ἀσία.¹³ Μετὰ τὶς ἥττες τῶν Βυζαντινῶν στὴν Πρινίτσα καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Μεσι-
σκλῆ τὸ 1264, οἱ Τοῦρκοι προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στοὺς Φράγκους καὶ παρατά-
χθηκαν μαζί τους στὴ μάχη τοῦ Μακρυπλαγίου. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς παρέμειναν οἰκειο-
θελῶς στὴν Πελοπόννησο καὶ βαπτίστηκαν χριστιανοί.¹⁴ Ἐκτοτε τουρκικὰ μισθοφορικὰ
στρατεύματα παρουσιάζονταν τακτικὰ σὲ διαφορετικὰ στρατόπεδα τῆς Πελοποννήσου.

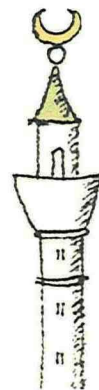
Οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι πρόβαλαν στὴν ἱστορικὴ ἀρένα μὲ τὴν αὐγὴ τοῦ 14ου αἰῶνα στὸ
ἐμιράτο τους στὴ Βιθυνία. Ἡ πρώτη τους κτήση ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους ἦταν τὸ φρού-
ριο Τζύμπη στὰ θρακικὰ παράλια τῆς Προποντίδας.¹⁵ Οἱ Ὀθωμανοὶ ἀκουλούθησαν δύο
στάδια στὴν πρόοδο τῶν κατακτήσεών τους: α) ἀναζήτηση μεθόδων ἐποπτείας καὶ ἐν συνε-
χεία ἐξάλειψης τῶν διοικήσεων γειτονικῶν ἡγεμονιῶν καὶ β) ἐφαρμογὴ κεντρικοῦ κυβερ-
νητικοῦ ἐλέγχου στὰ κατακτηθέντα ἐδάφη καὶ καταγραφὴ τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν φορο-
λογικῶν ἐσόδων πὺλ προέκυπταν ἀπὸ αὐτὴν μὲ βάση τὸ τιμαριωτικὸ σύστημα.¹⁶ Συχνὰ
πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὶς κατακτήσεις ἔπαιζαν οἱ ἀνεξάρτητοι πολεμικοὶ ἡγέτες πὺλ
ἀναζητοῦσαν λάφυρα στὶς χριστιανικὲς χῶρες. Τὶς στρατιωτικὲς τους ἐπιτυχίες τὶς καρ-
πωνόταν ὁ Ὀθωμανὸς σουλτάνος.

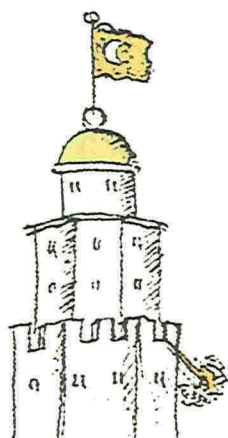
Οἱ πρῶτες ὀθωμανικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Πελοπόννησο ἀναφέρονται τὸ 1387-1388 ὑπὸ τὴν
ἀρχηγία τοῦ Γαζὶ Ἐβρενὸς μπέη.¹⁷ Τὸ 1387 ὁ Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος (1384-1407)
ζήτησε τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἐβρενὸς ἐναντίον τῆς Ἑταιρείας τῶν Ναυαραίων. Γρήγορα ὅμως
ὁ Ὀθωμανὸς πολέμαρχος ἄλλαξε στρατόπεδο καὶ τὸ 1395 τάχθηκε στὸ πλευρὸ τοῦ Κάρ-
λο Τόκκο (1381-1429) ἐναντίον τοῦ Θεοδώρου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ Ὀθωμανοὶ πέρα-
σαν ἀπὸ τὸ ἀναγνωριστικὸ στάδιο στὴ γνώση τῆς πελοποννησιακῆς πολιτικῆς κατάστασης
καὶ γεωγραφίας. Ἀκολούθησαν ὀκτὼ ὀθωμανικὲς ἐπιθέσεις: 1395, 1397, 1423, 1431, 1446,
1453, 1458 καὶ 1460.¹⁸ Κάποιες ἀπὸ αὐτὲς εἶχαν ἰδιαίτερα ἐπαχθεῖς συνέπειες στὴν οἰκονο-
μία καὶ τὴ δημογραφία τῆς Πελοποννήσου. Τὸ 1397 ὁ σουλτάνος Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1402)
ἔστειλε στὴν Πελοπόννησο τὸν Ἐβρενὸς μπέη καὶ τὸν Γιακούμπ πασὰ ἐπικεφαλῆς στρα-
τεύματος ἐξήντα χιλιάδων ἀνδρῶν. Οἱ Ὀθωμανοὶ κατεδάφισαν τὸ τεῖχος τοῦ Ἐξαμιλίου
στὴν Κόρινθο καὶ ἔπειτα χωρίστηκαν σὲ δυὸ ὁμάδες. Ὁ Γιακούμπ πασὰς δῆωσε τὸ Ἄργος
καὶ ἔστειλε χιλιάδες αἰχμαλώτους στὴ Μικρὰ Ἀσία.¹⁹ Τὸ δεύτερο τμήμα, ὑπὸ τὶς ἐντολὲς
τοῦ Ἐβρενός, λεηλάτησε τὶς βυζαντινὲς περιοχὲς ὡς τὴ Μεθώνη καὶ τὴν Κορώνη.²⁰ Οἱ
δυνάμεις τοῦ Θεοδώρου ὑπέστησαν ἥττα στὸ Λεοντάρι. Τὸ 1423, σὲ ἐπίθεσή του, ὁ Του-
ραχὰν μπέης κατέστρεψε τὸ τεῖχος τοῦ Ἐξαμιλίου, πὺλ εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ ἀνοικοδομηθεῖ
τὸ 1415 ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Β΄ (1391-1425), καὶ συνέχισε τὶς δηώσεις στὸν Μυστρά, τὸ Λεον-
τάρι, τὸ Γαρδίκι καὶ τὴ Δαβία.²¹ Μετὰ τὴν ἀποχώρησή του, οἱ Βυζαντινοὶ ἡγεμόνες τῆς
Πελοποννήσου, Κωνσταντῖνος μὲ ἔδρα τὸ Χλεμούτσι, Θωμὰς στὰ Καλάβρυτα καὶ Θεόδω-
ρος στὸν Μυστρά, δὲν κατάφεραν νὰ δράσουν ἐν ὁμονοίᾳ. Τὸ 1432 πέθανε ὁ τελευταῖος πρίγ-
κιπας τῆς Ἀχαΐας Κεντυρίων Ζαχαρίας (1404-1430) καὶ μαζί του ἔδωσε καὶ τὸ φραγκικὸ
πριγκιπάτο. Τὸ 1444 ὁ Κωνσταντῖνος ἐπισκεύασε τὸ Ἐξαμίλιο καὶ ἐπιτέθηκε στὸ δουκά-
το τῶν Ἀθηνῶν πὺλ βρισκόταν ὑπὸ τὴν προστασία τῶν Ὀθωμανῶν. Ὡς συνέπεια, ὁ
Μουράτ Β΄ (1421-1444, 1446-1451) ἐπέδραμε κατὰ τῆς ἐξ ὀλοκλήρου βυζαντινῆς πλέον
Πελοποννήσου καὶ πῆρε περισσότερους ἀπὸ ἐξήντα χιλιάδες αἰχμαλώτους.²² Ὁ Κωνσταν-

τίνος και ὁ Θωμᾶς ἦταν πλέον φόρου ὑποτελεῖς στὸν σουλτάνο. Τὸ 1449 ὁ Κωνσταντῖνος ἀναχώρησε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς διάδοχος τοῦ θρόνου, καθὼς ὁ Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448) εἶχε ἀποβιώσει ἄτεκνος. Ἡ Πελοπόννησος πλέον διοικεῖτο ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς του Θωμᾶ καὶ Δημήτριο. Συνεχίζοντας τὴν ἀνταγωνιστικὴ τους σχέση ὁ Δημήτριος ἀποτάθηκε στοὺς Ὀθωμανοὺς ἐνῶ ὁ Θωμᾶς στοὺς Λατίνους. Τὸ 1453 ὁ Ὁμέρ μπέης, γιὸς τοῦ Τουραχάν, ἐστάλη γιὰ νὰ διευθετήσῃ τὸ ζήτημα τῆς ἀλβανικῆς ἐξέγερσης στὴν Πελοπόννησο. Μετὰ τὴν ἐπιτυχή ἐκβασή τῆς ἐκστρατείας του, οἱ Ἀλβανοὶ ἀναγνώρισαν τοὺς Βυζαντινοὺς δεσπότες καὶ ὁ Θωμᾶς μὲ τὸν Δημήτριο συμφώνησαν νὰ ἀποδίδουν στὸν σουλτάνο φόρο 12.000 χρυσῶν νομισμάτων ἐτησίως.

Ἐπειδὴ ὅμως ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια ὁ Μωάμεθ Β΄ (1444-1446, 1451-1481) δὲν εἶχε ἀκόμη λάβει τὰ ὀφειλόμενα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ἀποφάσισε νὰ ἡγηθεῖ ὁ ἴδιος ἐκστρατείας στὴ νότια Ἑλλάδα. Τὴν 15ῃ Μαΐου 1458 στρατοπέδευσε ἔξω ἀπὸ τὴν Κόρινθο.²³ Μετὰ ἀπὸ πάροδο τεσσάρων μηνῶν ὁ Ματθαῖος Ἀσάν συνθηκολόγησε καὶ παρέδωσε τὴν πόλη.²⁴ Σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη ἐξασφαλίζονταν οἱ περιουσίες τῶν Κορινθίων, τὰ κατακτηθέντα ἐδάφη (ἐνὰ τρίγωνο στὴ βόρεια Πελοπόννησο, περίπου τὸ ἐνὰ τρίτο τῆς ἐκτασῆς τῆς) ἀνῆκαν στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἐνῶ τὰ ἐναπομείναντα κάστρα ἀνῆκαν στοὺς Θωμᾶ καὶ Δημήτριο, οἱ ὁποῖοι ἦταν ὑπόχρεοι φόρου 3.000 χρυσῶν νομισμάτων ἐτησίως ἑκαστος. Τέλος, ὁ σουλτάνος ἀναλάμβανε νὰ συνδράμει τοὺς δυὸ ἡγεμόνες σὲ περίπτωση ἐξωτερικῆς ἐπίθεσης.²⁵ Τὸ 1458 ὁ Μωάμεθ Β΄ ἱδρύσε τὸ σαντζάκι τοῦ Μοριᾶ καὶ διόρισε τὸν Ὁμέρ μπέη σαντζάκμπεη. Τὴν ἐπόμενη χρονιά ὁ Θωμᾶς δὲν τήρησε τὴ συμφωνία καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἀλβανῶν τοῦ ἐπιτέθηκε κατὰ τοῦ Δημητρίου καὶ τῶν Ὀθωμανῶν στὸ πλευρὸ τοῦ δεύτερου τάχθηκαν ὁ Ματθαῖος Ἀσάν καὶ ὁ Ζαχανὸς πασάς. Κατόπιν αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων, ὁ Μωάμεθ ἀποφάσισε τὸ 1460 νὰ ἡγηθεῖ ἄλλης μιᾶς ἐκστρατείας στὴν Πελοπόννησο, πού ἀποδείχθηκε καθοριστικὴ γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάληψη.²⁶ Ἀκολούθησε τὴ διαδρομὴ Κόρινθος, Ἀργος, Μυστράς, Καστρίτσι, Γαρδίκι, Λεοντάρι, Πύλος, Χλεμούτσι, Σανταμέρι, Σαλμενίκο.²⁷ Τὴν 30ῃ Μαΐου 1460 ὁ Δημήτριος παρέδωσε τὸν Μυστρά στοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ σουλτάνου ἐγκαταστάθηκε στὸν Αἶνο τῆς Θράκης.²⁸ Ὁ ἀδελφός του Θωμᾶς αἰτήθηκε ἀσύλου στὴ Ρώμη.

Ἡ Πελοπόννησος ἀποτέλεσε τμῆμα τῶν ἐδαφῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐκτὸς τῶν Μεθώνης, Κορώνης, Ἀργους καὶ Ναυπλίου πού παρέμεναν ὑπὸ βενετικὸ ἔλεγχο. Μέσα σ' ἐναν αἰῶνα ὀλοκληρώθηκε ἡ κατάκτηση: τὸ Ἀργος κυριεύτηκε τὸ 1463,²⁹ ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη τὸ 1500, τὸ Ναύπλιο καὶ ἡ Μονεμβασία τὸ 1540. Αὐτὰ τὰ γεγονότα θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζονται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν βενετοτουρκικῶν πολέμων: α) 1463-1479, β) 1499-1503, γ) 1537-1541. Ἡ ὀθωμανικὴ ἐξάπλωση στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἄλλαζε φυσικὰ τὶς πολιτικὲς καὶ ἐμπορικὲς ἰσορροπίες στὴν Εὐρώπη. Ἐνα γεγονὸς πού γέννησε στοὺς Πελοποννήσιους ἐλπίδες ἀπελευθέρωσης ἦταν ἡ ἀποστολὴ τῆς ἀρμάδας τοῦ Ἰσπανοῦ αὐτοκράτορα Καρόλου Ε' στὴν Πελοπόννησο, ὑπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ Γενουάτη ναυάρχου Τζᾶν Ἀντρέα Ντόρια [Gian Andrea Doria] τὸ 1532-1534. Ὁ δυτικὸς στόλος κατόρθωσε νὰ ἀποσπᾷ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς τὰ κάστρα τῆς Κορώνης, τῆς Πάτρας, τοῦ Ρίου, τοῦ Ἀντιρρίου καὶ τῆς Πύλου. Μεταξὺ τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ φημολογεῖτο ὅτι ὁ

Κάρολος Ε' σκεφτόταν σοβαρά να οργανώσει εκστρατεία κατά των 'Οθωμανών. Πολλοί Πελοποννήσιοι έσπευσαν να συνδράμουν τους Λατίνους. Στην πραγματικότητα το κίνητρο του 'Ισπανού αυτοκράτορα ήταν να δημιουργήσει αντιπερισπασμό στις οθωμανικές επιθέσεις στη Βιέννη, να διακόψει την άκτοπλοϊκή σύνδεση Κωνσταντινούπολης-Άλγερίου και να εξασφαλίσει μόνιμες βάσεις στην ανατολική Μεσόγειο. Τα ισπανικά συμφέροντα, ωστόσο, δεν συνέπιπταν με τα βενετικά. 'Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία περισσότερο προσπαθούσε να προστατέψει τις έμπορικές της βάσεις στην ανατολική Μεσόγειο παρά να ακολουθήσει ιμπεριαλιστική πολιτική. Οι Βενετοί υπέγραψαν συνθήκη με τους 'Οθωμανούς και τους παρέδωσαν το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία (1540). Αυτό σήμανε και τη λήξη της ισπανικής περιπέτειας στην Πελοπόννησο.³⁰

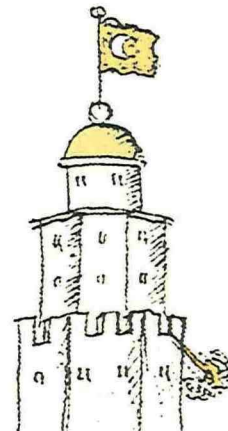
'Η έλπίδα της έμπρακτης στρατιωτικής υποστήριξης της χριστιανικής Ευρώπης φλόγιζε συχνά τις επαναστατικές κινήσεις των 'Ελλήνων. 'Ελληνικά υπομνήματα και επαναστατικά σχέδια, όπως του Πέτρου Μενάγια και του Γεωργίου Μειζοτέρου, έφταναν στις ευρωπαϊκές αυλές. Οι Βενετοί, στην προσπάθειά τους να αποσοβήσουν την ανοιχτή ρήξη με τους 'Οθωμανούς, κρατούσαν γενικά άρνητική στάση. Την 4η 'Ιουλίου 1570 όμως, οι ένωμένες δυνάμεις Μανιατών, Κυθηρίων και Βενετών υπό τον Μάρκο Κουερίνι [Marco Querini] άλωσαν και κατεδάφισαν το οθωμανικό οχυρό Πόρτο Κάγιο στη Μάνη. Οι Μανιάτες, με την άφιξη στη Μάνη του μητροπολίτη Μονεμβασίας Μακαρίου Μελισσουργού (1571), παρέμειναν σέ διαρκή εξέγερση μέχρι και το 1572. Μάλιστα άναψαν έστίες αντίστασης και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο. Διεθνείς συγκυρίες, όπως ή εξέάπλωση των 'Οθωμανών στη βόρεια 'Αφρική στα μέσα του 16ου αιώνα, ή επανάσταση των κρυπτομουσουλμάνων (moriscos) στην 'Ανδαλουσία το 1568, τα διαρκώς ύπονομεύμενα συμφέροντα των Βενετών στην ανατολική Μεσόγειο από την οθωμανική πίεση και ο σταυροφορικός ζήλος του νέου πάπα Πίου Ε' (1566-1572), όδήγησαν στην ύπογραφή του ισπανοβενετικού 'Ιεροϋ Συνασπισμοϋ (Sacra Liga Antiturca) την 20η Μαΐου 1571. Αυτή όμως ή καθυστέρηση είχε ήδη στοιχίσει στους Βενετούς την Κύπρο (1570). Οι δυο μεγάλες δυνάμεις της Μεσογείου όδηγοϋνταν σέ αναπόφευκτη σύγκρουση.³¹ Οι στόλοι του Δόν Χουάν και του Μουεζζίν-ζαντέ 'Αλή ήρθαν αντιμέτωποι την 7η 'Οκτωβρίου 1571 μπροστά στα νησάκια 'Εχινάδες στην είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, στη ναυμαχία που έμεινε γνωστή ως ναυμαχία της Ναυπάκτου.³² 'Η σχεδόν πλήρης καταστροφή του οθωμανικού στόλου είχε έκτεταμένο αντίκτυπο στους 'Οθωμανούς και μεγάλη απήχηση στην Ευρώπη. Τα ουσιαστικά της όμως αποτελέσματα ήταν μάλλον πενιχρά. Οι 'Οθωμανοί κατάφεραν σέ ανέλπιστα σύντομο διάστημα να άνασυγκροτηοϋν.³³

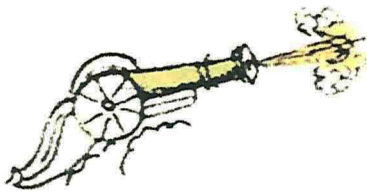
Οι 'Ελληνες προέβησαν σέ επαναστατικές κινήσεις πιστεύοντας πως θα διαρκούσε ή δυτική κάλυψη. 'Οσους από τους επαναστάτες δεν πρόλαβαν να καταφύγουν στον βραχίονα της Μάνης τους εκτέλεσαν οι 'Οθωμανοί, ανάμεσά τους και τον μητροπολίτη Πάτρας Γερμανό. 'Ασυνεννοησία και διενέξεις μεταξύ 'Ισπανών και Βενετών καθυστέρησαν και, έντέλει, ματαίωσαν τον άνεφοδιασμό των Μανιατών με συνέπεια να εγκαταλείψουν τα επαναστατικά τους σχέδια το 1572. Με τον θάνατο του Πίου Ε' την ίδια χρονιά, ή δυτική συμμαχία χαλάρωσε. 'Ο Φίλιππος Β' (1556-1598) της 'Ισπανίας θεώρησε φρονιμότερο να

καλύψει με τὸν στόλο του τὴ δυτικὴ Μεσόγειο, πὺ τὴν λυμαίνονταν οἱ Ἀλγερινοὶ πειρα-
τές, παρὰ τὴν ἀνατολική, ἀπ' ὅπου θὰ ἀποκόμιζε ἀβέβαια ὀφέλη. Ἡ Βενετία δέ, ἀνήμεπορη
νὰ ἐπωμιστεῖ τὸ βάρος τῶν πολεμικῶν δαπανῶν, ὑπέγραψε συνθήκη εἰρήνης μετὰ τὴν Ὁθω-
μανικὴ αὐτοκρατορία τὸ 1573, κίνηση ἣ ὁποία στὴ Δύση θεωρήθηκε προδοσία καὶ ἀπὸ τοὺς
Ἕλληνας ἔγινε δεκτὴ μετὰ πικρία καὶ ἀπογοήτευση. Ἀναθέρμανση τοῦ σταυροφορικοῦ κλί-
ματος στὴν Εὐρώπη προκάλεσαν οἱ κινήσεις τοῦ Κάρλο Γκονζάγκα [Carlo Gonzaga], δού-
κα τῆς Νεβέρ, τὸν ὁποῖο εἶχαν προσεγγίσει ὁ ἐπίσκοπος Μάνης Νεόφυτος καὶ ἄλλοι
Μανιάτες τὸ 1608-1609.³⁴ Ὁ δούκας μετὰ τὸν καπουκίνο πατέρα Ζοζέφ ντε Παρί [Joseph de
Paris] ἠγγήθηκαν μιᾶς ἐκστρατείας εὐαισθητοποίησης τῶν δυτικῶν αὐλῶν, πὺ καρπὸς τῆς
ἦταν ἡ ἵδρυση τοῦ σταυροφορικοῦ ἱπποτικοῦ τάγματος Χριστιανικὴ Στρατιὰ (Milice
Chrétienne) τὸ 1616. Παραταῦτα, ὁ Τριακονταετὴς πόλεμος (1618-1648) καὶ οἱ συγκρού-
σεις καθολικῶν καὶ οὐγενότων ἀνάγκασαν τὸν Γάλλο βασιλιὰ Λουδοβίκο ΙΓ' (1610-1643)
νὰ ἐπιστρατεύσει τὸ τάγμα καὶ νὰ ματαιώσει ἔτσι τὰ σχέδια τοῦ Γκονζάγκα.³⁵

Μετὰ τὴν ἥττα τῶν ὀθωμανικῶν στρατευμάτων στὸ Κάλενμπεργκ, κατὰ τὴ δεύτερη
πολιορκία τῆς Βιέννης τὸ 1683, ἀναπτέρωθηκε τὸ ἠθικὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καὶ
τὴν ἐπόμενη χρονιά ὑπογράφηκε στὸ Λίντς ἡ ἵδρυση τῆς Societas offensivi et defensivi
belli, πὺ εἶναι γνωστὴ ὡς Ἱερὸς Συνασπισμὸς τοῦ Λίντς. Στὸν συνασπισμὸ αὐτὸ συμ-
μετεῖχαν καὶ οἱ Βενετοί, οἱ ὁποῖοι φοβοῦνταν νέες ὀθωμανικὲς ἐπιθέσεις κατὰ τῶν κτή-
σεών τους στὴν Ἀνατολή —ἰδίως στὴν Κέρκυρα— μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης τὸ
1669. Ὁ συνασπισμὸς κινήθηκε ἐπιτυχῶς στὴ βόρεια Βαλκανικὴ καὶ κατοχύρωσε τὴν
αὐστριακὴ κυριαρχία ἐπὶ τῆς Οὐγγαρίας τὸ 1687.³⁶ Ἡ ἀναπτερωμένη Βενετία κήρυξε τὸν
πόλεμο κατὰ τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τὴν 25ῃ Ἀπριλίου 1684 καὶ ὄρισε ἀρχι-
στράτηγο τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος τὸν βετεράνο τοῦ Χάνδακα Φραντσέσκο Μορο-
ζίνι. Ἡ ἀφίξη τῆς εἵδησης στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ ἐκδήλωση νέων
ἐπαναστατικῶν κινήσεων στὴ Μάνη. Τὸ πρῶτο ἔτος τοῦ πολέμου οἱ βενετικὲς νίκες στὸ
Ἰόνιο ἦταν θεαματικὲς.

Τὸ 1685 οἱ Βενετοὶ ἔβαλαν πλῶρη γιὰ τὰ πελοποννησιακὰ παράλια, στὸ πλαίσιο τῶν
ὑπολογισμῶν τοῦ Μοροζίνι νὰ κατακτήσει ἐδάφη πὺ θὰ ἀπέδιδαν οἰκονομικὰ ὀφέλη στὴ
Δημοκρατία ἀπὸ μιὰ ἐνδεχόμενη ἀναβίωση τοῦ ἀποικιακοῦ κράτους στὴν Ἀνατολή. Αὐτὴ
ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πλέον τακτικὴ τῆς Βενετίας ἐκφράστηκε μετὰ τρεῖς ἐκστρατεῖες γιὰ τὴν
κατάληψη τῆς Πελοποννήσου τὸ 1685, τὸ 1686 καὶ τὸ 1687. Τὴν 11ῃ Αὐγούστου 1685 οἱ
Βενετοὶ κυρίευσαν τὴν Κορώνη, ἐνῶ ὡς τὸ τέλος τοῦ φθινοπώρου εἶχε καμφθεῖ ἡ ὀθωμα-
νικὴ ἀντίσταση στὴ Μάνη καὶ τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τῆς Μεσσηνίας. Τὸ καλοκαίρι τοῦ
1686 οἱ βενετικὲς χερσαῖες δυνάμεις, ὑπὸ τὴν διαταγὴν τοῦ παλαίμαχου τοῦ Τριακοντα-
ετοῦς πολέμου Σουηδοῦ κόμη Ὁθωνος Γουλιέλμου τοῦ Κένικσμαρκ [Otto Wilhelm von
Königsmark], ἐκπύρθηκαν τὰ δυὸ κάστρα τῆς Πύλου καὶ τῆ Μεθώνης. Ἀκόμη πιὸ σπουδαία
ἐπιτυχία γιὰ τοὺς Βενετοὺς ἦταν ἡ κατάληψη τοῦ Ναυπλίου τὴν 29ῃ Αὐγούστου. Ὁ σερα-
σκέρης τῆς Πελοποννήσου Ἰσμαὴλ πασὰς ὑποχώρησε στὸ Αἶγιο ἐξασφαλίζοντας τὰ περά-
σματα τοῦ Ἐξαμιλλίου καὶ τὸν Ἀκροκόρινθο. Ὁ στόχος τῆς τρίτης ἐκστρατείας ἦταν ἡ
Πάτρα. Ὑστερα ἀπὸ τὴ νίκη τῶν Βενετῶν στὰ δυτικὰ τοῦ φρουρίου τῆς στίς 22 Ἰουλίου

1687, οἱ ὀθωμανικὲς φρουρὲς τῆς Πάτρας καὶ τοῦ Ρίου τράπηκαν σὲ φυγή. Εὐκόλα σχετικὰ οἱ βενετικὲς δυνάμεις κυρίευσαν τὸ Ἀντίρριο καὶ τὴ Ναύπακτο. Οἱ Δυτικοὶ σύμμαχοι μὲ τοὺς Ἑλλήνες συνεργάτες τους προχώρησαν μέχρι τὸ τέλος τοῦ Αὐγούστου στὴν κατάληψη τοῦ Χλεμουτσίου, τῆς Κορίνθου, τῆς Καρύταινας καὶ τοῦ Μυστρά, ἐνῶ τὴν 3ῃ Σεπτεμβρίου ξεκίνησε ἡ ἐλληνοβενετικὴ πολιορκία τῆς Μονεμβασίας, ποὺ ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἐκπόρθηση τῆς πόλης τὴν 10ῃ Αὐγούστου 1690. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὲς τὲς ἐξελίξεις, οἱ Βενετοὶ πρόβαλαν ὥς οἱ ἀδιαμφισβήτητοι κύριοι τῆς Πελοποννήσου μὲ τὲς ὀθωμανικὲς φρουρὲς νὰ ὑποχωροῦν λεηλατώντας πρὸς τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα.³⁷

2. Ὀθωμανικὴ διοίκηση

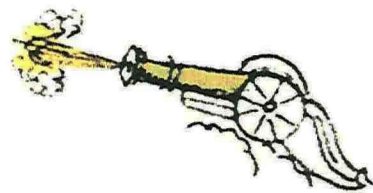
Στὴν κορυφὴ τῆς ὀθωμανικῆς διοικητικῆς πυραμίδας βρισκόταν ὁ σουλτάνος, «ἡ σκιά τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς» (zillü'l-lāh fi'l-arz). Στὸ παλάτι τοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη διευθετοῦσε τὲς κρατικὲς ὑποθέσεις μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ συμβούλιο (dīvān-i hümayūn). Τὰ βασικὰ μέλη αὐτῆς τῆς κεντρικῆς κυβέρνησης ἦταν ὁ μέγας βεζίρης (vezīr-i a'zam, sadr-i a'zam), δεῦτερος τῇ τάξει μετὰ τὸν σουλτάνο, οἱ δυὸ καζασκέρηδες (kāzī'asker) τῆς Ρούμελης καὶ τῆς Ἀνατολίας, ἤτοι στρατιωτικοὶ δικαστές, οἱ δεφτερδάρηδες (defterdār), ὑπεύθυνοι γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους, καὶ ὁ νισαντζής (nişancı) ποὺ προσέθετε τὴν ἀπαραίτητη σουλτανικὴ ὑπογραφή, τουγρά (tuğra), σὲ κάθε ἐπίσημο ἔγγραφο γιὰ νὰ σηµάνει τὸ ἔγκυρόν του. Ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναπτύχθηκε μιὰ γιγαντιαία γραφειοκρατία (ἰδίως ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς) γιὰ νὰ καλύψει τὲς διοικητικὲς ἀνάγκες τῶν ὀθωμανικῶν χωρῶν. Ἡ ἐπικράτεια χωριζόταν σὲ μπεηλερμπεηλίγια ἢ ἐγιαλέτια (beylerbeyilik, eyālet, ἀργότερα μετονομάστηκαν σὲ βιλαέτια, vilāyet) μὲ διοικητὴ τὸν μπεηλέρμπεη, ἢ μίρ-ι μιράν ἢ, ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα, βαλὴ (beylerbeyi, mīr-i mīrān, valī). Τὸν 15ο αἰῶνα ὑπῆρχαν τρία μπεηλερμπεηλίγια: τῆς Ρούμελης μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἀδριανούπολη, τῆς Ἀνατολίας μὲ πρωτεύουσα τὴν Κιουτάχεια καὶ τοῦ Ροῦμ μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἀμάσεια, ἐνῶ στὲς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα ἀναφέρονται τριάντα δύο. Κάθε μπεηλερμπεηλίκι χωριζόταν σὲ σαντζάκια ἢ λιβάδες (sancak, livā) μὲ διοικητὴ τὸν σαντζάκμπεη ἢ μίρ-ι λιβά (sancakbeyi, mīr-i livā) καὶ στὴ συνέχεια σὲ μικρότερες περιφέρειες, τοὺς καζάδες (kazā'), ποὺ θεωροῦνται οἱ βασικὲς διοικητικὲς μονάδες. Στούς πρώτους αἰῶνες ὁ καζάς ἦταν ταυτόσημος μὲ τὸν ναχιγιέ (nāhiye), ἐνῶ ἀργότερα ὁ ναχιγιές ὀριζόταν ὡς διαμέρισμα τοῦ καζᾶ. Κάθε καζάς ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὴν περιφερειακὴ ἔδρα μεγέθους πόλης ἢ κωμόπολης (şehir, nefs-i nāhiye), ἀπὸ χωριά (karye) καὶ τὴν ὑπαιθρο χώρα. Στὴν πρωτεύουσα τοῦ καζᾶ εἶχε τὴ βάση του ὁ καδής (kādi), ὁ ἱεροδικαστὴς δηλαδὴ ποὺ ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὸ τοπικὸ ἰσλαμικὸ δικαστήριο καὶ γιὰ τὴν εὐρυθμη λειτουργία τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς διοίκησης βάσει τῶν σουλτανικῶν διαταγῶν. Οἱ πόλεις, ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη, χαρακτηρίζονται ὡς κέντρα μὲ στρατιωτικὲς καὶ δημοσιονομικὲς λειτουργίες. Ἦταν ἡ ἔδρα τοπικῶν φρουρῶν καθὼς καὶ πηγὴ φορολογικῶν εἰσοδημάτων. Τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων ἔλεγχαν ὁ σούμπαςης (subaşı), ὁ ἐμίνης (emīn) καὶ ὁ κεχαγιάς (kethüdā). Ὁ σούμπαςης ἐκτελοῦσε ἀστυνομικὰ καθήκοντα καὶ ἦταν ὁ προϊστάμενος τῶν τιμαριωτῶν σπα-

χήδων (tīmārli sipāhī) τῆς περιφέρειάς του (subaşılik). Ἄλλο ἕνα σπουδαῖο ἀξίωμα στίς πόλεις ἦταν αὐτὸ τοῦ ἀγορανόμου, τοῦ μουχτεσίπη (muhtesib).³⁸

Τὸ τιμαριωτικὸ σύστημα λειτούργησε ὡς ἡ βάση τοῦ στρατιωτικοῦ, διοικητικοῦ καὶ δημοσιονομικοῦ οἰκοδομήματος. Σύμφωνα μετὰ τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο, ἡ ἰδιοκτησία προσέλαβε τρεῖς μορφές: α) ψιλὴ κυριότητα (rakabe), β) κτήση (istiglāl) καὶ γ) νομὴ / ἐπικαρπία (tasarruf). Ὅλη ἡ καλλιεργήσιμη γῆ (mīl) ἀνῆκε στὸν σουλτάνο (κατ' ἐπέκταση στὴν κοινότητα τῶν μουσουλμάνων, beyt māli'l-müslimīn), ὁ ὁποῖος ἐκχωροῦσε τὴν ἐπικαρπία τμημάτων της ἀλλὰ ὄχι τὴν κυριότητα καὶ κτήση. Ἀλλὰ ἔγγεια ἰδιοκτησία ὅπως μύλοι, ἐλαιοτριβεῖα, σπίντια, καταστήματα, ἀμπελῶνες, κῆποι, κ.ἄ. μπορούσε νὰ εἶναι ἰδιωτικὴ (mülk) καί, κατὰ συνέπεια, νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἀγοραπωλησίας, κληρονομιάς, ἐνοικίασης, ἀφιερώσεως, κ.λπ. Τὸ τιμάριο ἦταν ἡ ἀμεση σουλτανικὴ ἐκχώρηση φορολογικῶν προσόδων ἐναντίον στρατιωτικῆς ἢ ἄλλης ὑπηρεσίας. Ὁ τιμαριοῦχος, ὁ ὁποῖος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἦταν ἕνας ἐφιππος στρατιώτης, σπαχῆς, ἔπρεπε νὰ ἀποδίδῃ τμῆμα τῶν φόρων στὸ κράτος. Σὲ ἀντάλλαγμα αὐτῶν ποὺ καρπωνόταν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρῶσινάσεται σὲ περίπτωση ἐκστρατείας ἐν πλήρει ἐξαρτύσει καί, ἀνάλογα μετὰ τὸ ὕψος τῆς ἀξίας τοῦ τιμαρίου του, νὰ ἀκολουθεῖται ἀπὸ βοηθητικούς στρατιῶτες (cebelü), δούλους (gulām), νὰ φέρῃ σκηνή (çadır), μαγειρεῖο (matbah) κ.λπ. Ἐπιπροσθέτως, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς σουλτανικῆς ἐξουσίας, ὁ σπαχῆς ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξεως στὰ χωριά ποὺ τοῦ ἀνῆκαν. Ὡς θεσμὸς ἦταν παρεμφερὴς μετὰ τὴ βυζαντινὴ πρόνοια καὶ τὸ σελτζουκικὸ iktā. Πυρήνας τοῦ τιμαρίου ἦταν μία πρόσοδος, τὸ ὀνομαζόμενον σπαθί (kılıç), ποὺ ἀρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ σπαχῆ. Σὲ αὐτὸν τὸν πυρήνα προστίθεντο ἐπιμέρους εἰσοδήματα (hisse). Τὸ τιμάριο εἶχε ἀξία μέχρι 20.000 ἀκτσέδες. Οἱ ἐκχωρήσεις ἀπὸ 20.000 μέχρι 100.000 ἀκτσέδες ὀνομάζονταν ζιαμέτια (ze'āmet) καὶ ἀπὸ 100.000 καὶ ἄνω χάσια (hāss).³⁹

3. Οἰκονομία

Τὴν ἐπαύριο τῆς ὀθωμανικῆς κατάληψης, ὁ λιβάς τῆς Πελοποννήσου διαιρέθηκε σὲ ναχιγιέδες. Ἀμεση προτεραιότητα ἦταν νὰ σταλεῖ ὁ αὐτοκρατορικὸς ἀπογραφέας (il yazıcısı) γιὰ νὰ καταγράψῃ τὴν παραγωγή, τίς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές καὶ τὸν πληθυσμὸ, καὶ νὰ καθορίσει, σύμφωνα πάντα μετὰ τοὺς κυβερνητικὸς κανονισμοὺς (kānunnāme), τὸ εἶδος καὶ τὸ ὕψος τῆς φορολογίας.⁴⁰ Τὰ φορολογικὰ κατάστιχα (tahrir defterleri) TT10 (Πρωθυπουργικὰ Ὑπομνηματὰ Ἀρχεῖα, Κωνσταντινούπολη) καὶ 1/14662 (Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλγαρίας Κύριλλος & Μεθόδιος, Σόφια)⁴¹ ποὺ εἶναι τὰ πρῶτα μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση, ἀναφέρουν δεκαεῖς ναχιγιέδες: Καλάβρυτα, Μουχλί, Μπεζενίκο (Βλαχέρνα), Βοστίτσα (Αἶγιο), Χλεμούτσι, Βούμερο, Κρεβουκόρ (Crèvecœur, Κουρουνιός), Ἀρκαδιά (Κυπαρισσία), Λεοντάρι, Κόρινθος, Παλαιὰ Πάτρα, Χαλανδρίτσα, Σανταμέρι, Ἅγιος Ἡλίας, Γαρδίκι καὶ Γρεβένι. Ἡ ἔδρα τοῦ μίρ-ι λιβά ἦταν τὸ Χλεμούτσι.⁴² Πάγια τακτικὴ τῶν Ὑπομνηματῶν —ὅπως καὶ ἄλλων κατακτητῶν— ἦταν νὰ ἀκολουθοῦν γενικὰ τίς προϋπάρχουσες διοικητικὲς πρακτικὲς καὶ σχήματα στίς περιοχὲς ποὺ καταλάμβαναν. Αὐτὸ τὸ κατάστιχο μᾶς δίνει τὴν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ εἰκόνα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς Πελοποννήσου.

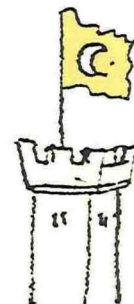

Κάτω από την επικεφαλίδα κάθε ναχιγιέ ακολουθεῖ ἡ ἔδρα του, καὶ κατόπιν τὰ χωριά καὶ οἱ καλλιεργήσιμες γαῖες (mezra'a). Σὲ κάθε οἰκισμὸ ἀναφέρονται ὀνομαστικὰ οἱ ἔγγαμοι κύριοι ἐστιῶν (hāne), οἱ ἀνύπανδροι (mücerred) καὶ οἱ χῆρες (bīve). Ἡ ἐστία ἀποτελοῦσε τὴ βασικὴ φορολογικὴ μονάδα καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις συνέπιπτε μὲ τὴν πυρηνικὴ οἰκογένεια.⁴³ Στὴ συνέχεια ὑπολογιζόταν ὁ φόρος σπέντζα (ispence), ὁ ὁποῖος ἦταν συγγενὴς καὶ παράγωγος τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (cizye). Κεφαλικὸ φόρο ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρῶνουν ὅλοι οἱ μὴ μουσουλμάνοι ἐνῆλικες ἄρρενες — ἔγγαμοι καὶ ἄγαμοι — καὶ οἱ χῆρες, ἐφόσον διατελοῦσαν κληρονόμοι τῶν συζύγων τους ἢ ἐπίτροποι τῶν ἀνῆλικων γιῶν τους. Ἄλλος ἓνας κατὰ κεφαλὴ φόρος ἦταν ὁ 'aḡūsī ἐπὶ τῶν γυναικῶν ποὺ ἐπρόκειτο νὰ παντρευτοῦν γιὰ πρώτη ἢ δευτέρη φορά.⁴⁴ Ἡ καταστίχωση συνεχίζει μὲ τὴν καταμέτρηση τῶν καλλιεργήσιμων ἐκτάσεων, τοῦ εἴδους τῆς παραγωγῆς καὶ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς δεκάτης ('öṣṭ) καὶ ἄλλων φόρων (resm). Τέλος ἀναφέρονται ἰδιοκτησίες, ὅπως μύλοι, καὶ σουλτανικὲς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές, ὅπως ψαρότοποι, ὀρυζῶνες καὶ ἄλυκες. Ὅλοι οἱ φόροι ὑπολογίζονταν σὲ ἀκτσέδες, τὸ ἀσημένιο ὀθωμανικὸ νόμισμα.⁴⁵

Ἡ οἰκονομία τῆς Πελοποννήσου ἦταν κατὰ βάση γεωργικὴ, μὲ τὴν σιτοκαλλιέργεια νὰ βρίσκει τὴν πρώτη θέση τῆς φορολογικῆς κλίμακας μὲ ποσοστὸ 45,649% ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν φόρων τῶν καλλιεργειῶν. Ἀκολουθοῦσαν ἡ ἀμπελοργία (ἀμπέλια, μοῦστος, σταφίδες) μὲ ποσοστὸ 35,381%, ἡ καλλιέργεια κριθαριοῦ μὲ 7,318%, ἡ μεταξουργία μὲ 5,981%, ἡ καλλιέργεια λιναριοῦ μὲ 2,583%, καὶ μὲ μικρότερα τοῦ 1% ποσοστὰ τὸ βαμβάκι, τὰ καρποφόρα δέντρα, τὸ ἐλαιόλαδο, τὸ μέλι, οἱ μουριές, τὸ ρετσί, τὰ σπιτικά περιβόλια, οἱ ὀρυζῶνες καὶ οἱ ἄλυκες.⁴⁶ Σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ προοριζόταν γιὰ τὴν αὐτοκατανάλωση. Ἡ κτηνοτροφία δῆλωνε τὴν παρουσία της, ἀλλὰ ὅχι τόσο δυναμικὰ ὅσο ἡ γεωργία. Ὁ φόρος τῶν προβάτων (resm-i aḡnām) ἀφοροῦσε τὰ κοπάδια μόνιμων οἰκισμῶν καὶ ὅχι ἐκεῖνα ποὺ ἀνῆκαν στοὺς ἡμινομαδικούς πληθυσμούς. Ἀντίστοιχα, ὁ φόρος τῶν χοίρων (resm-i hanāzır) ὑπολογιζόταν ἐπὶ τῶν οἰκόσιτων ἢ ἐλευθέρως βοσκῆς χοίρων.

Ὅπωςδήποτε ὑπῆρχε καὶ κάποια βιοτεχνικὴ παραγωγή, ἰδίως στὶς πόλεις. Συνήθως ἦταν μικροῦ μεγέθους, στὸ πλαίσιο τῆς ἱκανοποίησης τοπικῶν ἀναγκῶν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μεταξὺ τῶν μουσουλμάνων ἐποίκων βρισκόταν ἓνας ἀριθμὸς βιοτεχνῶν-τεχνιτῶν γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν ὀθωμανικῶν φρουρῶν.⁴⁷ Οἱ ἐμπορικὲς συνδιαλλαγές διεξάγονταν καταρχὴν σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο μὲ τὸ καθημερινὸ ἢ ἐβδομαδιαῖο παζάρι. Μεγαλύτερες συγκεντρώσεις πωλητῶν καὶ ἐμπορευμάτων συναντοῦμε σὲ ἐτήσια πανηγύρια ποὺ ὀρίζονταν συνήθως ἀπὸ θρησκευτικὲς ἐορτές (Κοίμηση Θεοτόκου τὴν 15ῃ Αὐγούστου, Ὑψωση Τιμίου Σταυροῦ τὴν 14ῃ Σεπτεμβρίου, κ.ἄ.). Ἡ τακτικὴ τους ἐπανάληψη — κανονικότητα — ἦταν ἓνα στοιχεῖο ποὺ βοήθοῦσε τὸν ἐμπορικὸ προγραμματισμὸ σὲ εὐρύτερες περιοχές. Ἡ Πελοπόννησος ἦταν γνωστὴ γιὰ τὸ ἐλαιόλαδο, τὶς σταφίδες, τὸ κρασί καὶ τὰ ὑφάσματά της. Οἱ παράλιες πόλεις της μὲ τὰ ὀχυρωμένα λιμάνια τους ἀποτελοῦσαν κέντρα ἐμπορικῆς κίνησης. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ πιὸ σημαντικὲς ἦταν ἡ Μεθώνη, ἡ Κορώνη, ἡ Πύλος, τὸ Ναύπλιο, ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Πάτρα. Ἰδίως ἡ Μεθώνη ὑπῆρξε ἐξέχων σταθμὸς στὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Βενετία ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ καὶ τὴν Ἑλλάδα, τὸν Εὐξεῖνο Πόντο, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Συρία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἦταν ἀκόμη ἀπαραίτητος σταθμὸς στὸ ταξίδι τῶν Εὐρωπαίων προσκυνητῶν

τῶν Ἀγίων Τόπων. Τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο τῆς πόλης περιλάμβανε χοιρινὸ κρέας καὶ λίπος, λουκάνικα, κρασί, δέρματα καὶ μετάξι. Ἡ Κορώνη ἐπικεντρωνόταν στὴν ἐξαγωγή ἐλαιόλαδου, μαλλιῶ, κериῶ καὶ μεταξιοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Πάτρα ἀπέπλεαν πλοῖα φορτωμένα μὲ βελανίδια, μαλλί, τυρί, μετάξι, δέρματα καὶ τὴ φημισμένη κορινθιακὴ σταφίδα.⁴⁸

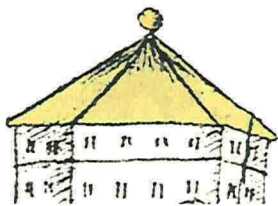

4. Δημογραφία

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Πελοποννήσου ἦταν στὴν πλειονότητά του χριστιανικός. Οἱ μουσουλμάνοι ἀποτελοῦσαν μιὰ ἀστική κυρίως μειονότητα καὶ διακρίνονταν στοὺς στρατιωτικούς, τοὺς διοικητὲς καὶ τοποτηρητὲς καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς θρησκείας. Οἱ μὴ μουσουλμάνοι ἦταν χριστιανοὶ καὶ Ἑβραῖοι. Τὸ κατάστιχο ΤΤ10 ἀναφέρει Ἑλληνες, Ἀλβανούς, Ἑβραίους καὶ Τσιγγάνους στὴν καταγραφή τοῦ ναχιγιέ τῆς Κορίνθου. Ὁ ἀστικός πληθυσμὸς ἀποτελεῖτο ἀπὸ Ἑλληνες καὶ τὴ μουσουλμανικὴ διοίκηση. Οἱ Ἀλβανοὶ κατοικοῦσαν σὲ σχετικὰ μικρὰ χωριὰ στὴν ὕπαιθρο καὶ τὶς περισσότερες φορές τὸ χωριὸ τους ὀνοματιζόταν ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τῆς τοπικῆς οἰκογένειας ἢ φατρίας.⁴⁹

Οἱ Ἀλβανοί, ὀργανωμένοι σὲ φυλετικὴ βάση, σχηματίζαν πολυπληθεῖς ὁμάδες ποὺ μετακινοῦνταν μὲ τὰ κοπάδια καὶ τὴ σκευή τους. Ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴν κοιτίδα τους, τὸ Ἀρβανον (περιοχὴ σημερινοῦ Ἑλμπασάν Ἀλβανίας) τὸν 13ο αἰῶνα, γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν Σέρβους ἡγεμόνες.⁵⁰ Τὸ 1325 βρισκόνταν ἤδη στὴ Θεσσαλία.⁵¹ Στὴν Πελοπόννησο μαρτυροῦνται στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνα νὰ προσφέρουν στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες μὲ ἀντάλλαγμα ἄδεια παραμονῆς, ἐλεύθερη μετακίνηση, φοροαπαλλαγές, κ.ἄ.⁵² Τὸ 1394-1395 δέκα χιλιάδες Ἀλβανοὶ ἐμφανίστηκαν στὸν Ἰσθμὸ προτιθέμενοι νὰ περάσουν στὴν Πελοπόννησο. Ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρά Θεόδωρος Παλαιολόγος τοὺς ἐπέτρεψε τὴν εἴσοδο καὶ ἐγκατάσταση στὶς βυζαντινὲς κτήσεις.⁵³ Τὸ 1418 σημειώθηκε δεῦτερο μεταναστευτικὸ κύμα ὁκτὼ χιλιάδων Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν στὶς φραγκικὲς περιοχὲς τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἠλείας. Σὲ ἓνα πρῶτο στάδιο 10-30 ἐτῶν πιθανῶς βρισκόνταν σὲ ἀναζήτησι κατὰλληλων βοσκότοπων καὶ κατόπιν προχώρησαν στὴν ἐγκατάσταση σὲ μονιμότερους οἰκισμούς.⁵⁴ Τὰ ἀλβανικὰ χωριὰ ἦταν περισσότερα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἀλλὰ μικρότερα καὶ φτωχότερα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν καὶ πάλι οἱ ὀθωμανικὲς καταστιχώσεις. Γλωσσολογικὲς ἔρευνες ἔδειξαν πὼς ἓνα μικρὸ ποσοστὸ ἀλβανικῶν τοπωνυμίων ἔχει ἑλληνικὴ ἐτυμολογία. Ὡστόσο εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ οἰκισμοὶ μὲ τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα ἀντιστοιχοῦν σὲ ἑλληνικὰ χωριὰ ποὺ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ πρὶν τὴν ἀλβανικὴ μετανάστευση.⁵⁵ Τὰ ἀλβανικὰ τοπωνύμια στὴν Πελοπόννησο παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ ἀντίστοιχα στὴν Ἀλβανία.⁵⁶

Τὸ κυρίαρχο οἰκιστικὸ πρότυπο τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς Πελοποννήσου ἦταν τὸ ὀχυρωμένο μεγάλο χωριὸ ἢ πόλη, ποὺ ἀνάγεται στὴ φραγκοβυζαντινὴ περίοδο (13ος-15ος αἰῶνας). Τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες ὁ «ἐχθρὸς» μπορούσε νὰ ἐμφανιστεῖ ὅπουδήποτε καὶ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν κυριαρχία κάποιου ἡγεμόνα πιθανὸν δικαιολογεῖ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν πελοποννησιακῶν ὀχυρώσεων. Στὰ ὀθωμανικὰ χρόνια, τὰ μεγαλύτερα τιμάρια ἰδρύθηκαν γύρω ἀπὸ τέτοια κέντρα. Ἡ Πελοπόννησος ὑπῆρξε θεᾶτρο πολέμων μεταξὺ

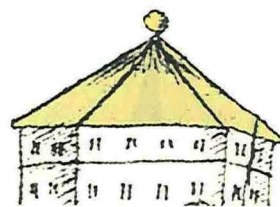
Βυζαντινῶν, Φράγκων, Βενετῶν καὶ Ὀθωμανῶν κατὰ τοὺς δυὸ αἰῶνες πρὶν τὴν ὀθωμανικὴ κατάληψη. Τὸν 16ο αἰῶνα ὁ ἐνοποιημένος πλεόν χωρὸς ἦταν σχετικὰ πρὸ ἥρεμος καὶ ὁ πληθυσμὸς εὐημεροῦσε. Οἱ μελετητὲς προτείνουν δημογραφικὲς αὐξήσεις διαφορετικῶν τάξεων. Ἀπὸ τὶς 26.932 ἐστίες στὴν Πελοπόννησο τὸ 1490 ὁ ἀριθμὸς αὐξάνεται σὲ 50.941 τὸ 1520-1535.⁵⁷ Ἡ Πελοπόννησος μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ στὸ ἡπειρωτικὸ καὶ τὸ παράλιο τμήμα. Τὸ πρῶτο παρουσίαζε φτωχὸ δίκτυο πόλεων ἐν συγκρίσει μὲ τὸ δεύτερο. Τὸ ὀρεινὸ ἐσωτερικὸ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπικοινωνιῶν. Ἀντίθετα, οἱ συχνὲς ἀκτοπλοϊκὲς συνδέσεις τῶν παράλιων πόλεων ἔπαιξαν καταλυτικὸ ρόλο στὴν πρόοδό τους.⁵⁸

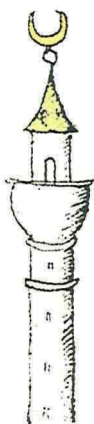
Τὸν 17ο αἰῶνα ὁ πληθυσμὸς παρουσίασε μείωση, ἀλλὰ ἡ σπάνη τῶν πηγῶν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐξαγάγουμε ὀρθὰ συμπεράσματα καὶ νὰ ἀπαντήσουμε ἱκανοποιητικὰ στὸ ἐρώτημα γιατί ἀνακόπηκε αὐτὴ ἡ αὐξητικὴ τάση. Ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἐξηγεῖ ἓνα μέρος μόνο τῆς διαρροῆς τοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι πιθανὸν ἡ δημογραφικὴ μείωση νὰ προϋπῆρξε τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων. Οἱ ἐπιδημίες ὅπως ἡ πανώλη, ποὺ ἔπληξε πολλὰς χρονιὰς τὴν Πελοπόννησο, παρουσιάζουν μιὰ ἄλλη πτυχὴ τῆς παρακμῆς τοῦ 17ου αἰῶνα.⁵⁹ Ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος κάνει λόγο γιὰ μιὰ βαλκανικὴ ἢ ἀκόμα καὶ εὐρωπαϊκὴ κρίση τὸν 17ο αἰῶνα, στὴν ὁποία ἐντάσσεται καὶ ἡ δημογραφικὴ κρίση τῆς Πελοποννήσου. Αὐτὸ ὥστόσο δὲν συνεπάγεται ὅτι μιὰ τοπικὴ κρίση δὲν ἔχει τὶς δικές της ἰδιαιτερότητες καὶ μηχανισμούς.⁶⁰

5. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ὀθωμανοῦ περιηγητῆ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὴν Πελοπόννησο κατὰ τὰ ἔτη 1668-1670 καὶ κάνει λόγο γιὰ ἓνα ἀκμάζον ἐγιαλέτι προικισμένον μὲ εὐφορὰ ἐδάφη.⁶¹ Ξεκίνησε τὸ ὁδοιπορικὸ του ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Τὸ πέτρινον κάστρο τῆς ἦταν ὀκταγωνικόν, χτισμένον πάνω σὲ λεῖον κόκκινον βράχον καὶ προσέφερε στὸν ἐπισκέπτη του θέα μέχρι τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Ναύπακτο. Ἀξιοθέατο ἀποτελοῦσε ὁ τάφος τοῦ Γαζὴ Ἰμπραχίμ μπαμπᾶ καὶ τὰ ὑπερμεγέθη κανόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορθητῆ. Ἡ πόλις τῆς Κορίνθου χωριζόταν σὲ πέντε γειτονιὰς μὲ πεντακόσια σπίτια καὶ ἀρχοντικά.⁶² Ἡ δόμησις ἦταν ἀραιή, καθὼς ὅλα τὰ σπίτια διέθεταν περιβόλια. Μόνον ἐρείπια ὅμως ἀπὸ τὰ παλιὰ ἐργαστήρια καὶ τὶς ἐκκλησίες ἦταν ἀκόμη ὁρατά. Στὴν Κόρινθο, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες πόλεις, ὁ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπὴ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ μουσουλμανικῶν ἀρχιτεκτονημάτων ὅπως τεμένων, κρηνῶν, λουτρῶν, ἱεροδιδασκαλείων, τεκνέδων, φρουρίων καὶ μαυσωλείων. Ἡ κορινθιακὴ πεδιάδα ἦταν γνωστὴ γιὰ τὸ σκληρὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι, τὴ φακὴ, τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ ὀπωροκηπευτικά της. Προχωρώντας δυτικὰ ἔφτασε στὰ Καλάβρυτα μὲ τὸ μικρὸ στρογγυλὸ κάστρο καὶ τὸν οἰκισμό, ποὺ εἶχε ἑπτὰ γειτονιὰς καὶ τετρακόσια σπίτια μέσα στὴ χαράδρα. Τὸ ἡπειρωτικὸ κλίμα δὲν εὐνοοῦσε τὶς καλλιέργειες καὶ τὰ περισσότερα λαχανικὰ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ Αἴγιο. Τὸ Αἴγιο ἀναφέρεται ὡς μικρὴ κωμόπολις μὲ διακόσιες κατοικίες. Ὁ κάμπος στὰ νότια ἦταν εὐφορὸς καὶ διάσπαρτος μὲ χωριά. Στὰ δυτικὰ τῆς πόλεως ἐπισκέφθηκε τὸν τεκνὲ τοῦ Ἀλὴ μπαμπᾶ, ἓνα εἰδυλλιακὸ μέρος στὴν παραλία κάτω ἀπὸ ἓνα βαθύσκιωτο δέντρο. Ὑστερα

ἀπὸ τὴν περιήγησή του στὸ κάστρο τοῦ Ρίου, ἔφτασε στὴν Πάτρα, τὴν ἔδρα τοῦ πασᾶ τοῦ Μοριᾶ. Ἐκεῖ ἀναφέρει πὼς ἀκόμα καὶ οἱ μουσουλμάνοι κάτοικοι μιλοῦσαν τὴν ἑλληνικὴ, δεῖγμα τῶν πολιτισμικῶν ἀλληλεπιδράσεων. Ἡ μεγάλη καὶ πλούσια πόλη εἶχε περίπου τρεῖς χιλιάδες πέτρινα σπίτια καὶ γελαστοὺς κατοίκους. Ἰδιαίτερη μνεῖα κάνει γιὰ τὴν ἀγορά της καὶ τὶς ἐκτεταμένες καλλιέργειες ποὺ ἔφταναν ὡς τὰ βουνὰ τῶν Καλαβρύτων. Ἐνα ἀξιοθέατο τῆς Πάτρας ἦταν ὁ παραδείσιος «κῆπος μὲ τὰ τζίνια», ὅπου βρισκόταν ἓνα κυπαρίσσι θρυλικοῦ μεγέθους.⁶³ Στὴν Πελοπόννησο ἀναφέρει ὅτι ζοῦσαν πέντε φυλές, σύμφωνα μὲ τὸ γλωσσικὸ τους ἰδίωμα: Ρωμιοί, Ἀλβανοί, Τσάκωνες, Μανιάτες καὶ Μυστριῶτες, σημειώνοντας πὼς οἱ τελευταῖοι μιλοῦσαν μὲ εὐφράδεια τὴ λόγια γλώσσα. Ἐντοπίζει τοὺς Ἀλβανούς σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα, τὸ Αἴγιο καὶ τὴν Κόρινθο μέχρι τὴν Τρίπολη. Ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ στοὺς Ἑβραίους.⁶⁴ Νοτιότερα, στὸ μισογκρεμισμένο κάστρο τῆς Γλαρέντζας, κρησφύγετο Ἀλγερινῶν πειρατῶν, καθὼς παρατηροῦσε μὲ τηλεσκόπιο τὴ βενετικὴ Κεφαλονιά, ἔγινε μάρτυρας μιᾶς βενετοτουρκικῆς ναυμαχίας. Μετὰ τὸ ὄχυρὸ κάστρο τοῦ Χλεμουτσίου μὲ τὰ διακόσια σπίτια, περιηγήθηκε στὴ Ζάκυνθο, τὴν Κεφαλονιά καὶ τὴν Ἰθάκη. Ἐπιστρέφοντας στὴν Πελοπόννησο, ἐπισκέφθηκε τὸ ἔρημο φρούριο τῆς Γαστούνης, καθὼς οἱ κάτοικοι του εἶχαν ἀποσυρθεῖ στὰ ὄρεϊνὰ γιὰ νὰ γλιτώσουν ἀπὸ τὴν πανώλη.⁶⁵ Ἡ πόλη εἶχε τέσσερις γειτονιές καὶ διακόσιες κατοικίες. Τὴν πεδιάδα της τὴν ἀναφέρει ὁ Τσελεμπή ὡς τὴν εὐφορότερη τῆς Πελοποννήσου μὲ ξακουστὰ προϊόντα της τὸ μέλι, τὸ λάδι, τὰ κεράσια καὶ τὰ ρόδια. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς χριστιανούς, οἱ μουσουλμάνοι κάτοικοι ἦταν φτωχοί. Μετὰ τὸ Ποντικὸ-κάστρο (Κατάκολο), ἔφτασε στὸ Φανάρι, ἄλλη μία πόλη ποὺ ἄρχιζε νὰ ἐρημώνει. Στὴ Ζούρτσα (Φιγαλία) θαύμασε τὰ πλατάνια στὶς πηγές της. Οἱ οὐλές ὡστόσο ἀπὸ τὸν βενετοτουρκικὸ πόλεμο ἦταν ἀκόμα ὁρατές. Στὴν ἀραιοκατοικημένη λόγῳ τῶν βενετικῶν ἐπιθέσεων Κυπαρισσία ἔνιωθε τὸν φόβο τῶν κατοίκων ἀπέναντι στοὺς Βενετούς.⁶⁶ Ἡ πόλη ἀριθμοῦσε τριακόσιες οἰκίες. Ἐντύπωση στὸν Ὀθωμανὸ περιηγητὴ ἔκαναν οἱ ὁμορφοὶ Κυπαρίσσιοι μὲ τὰ στητὰ κορμιὰ καὶ τὰ πλούσια προϊόντα, ὅπως νεράντζια, λεμόνια, πικρολέμονα, ρόδια καὶ σύκα, ἐλιές ποὺ δὲν πίκριζαν καὶ τὰ ἐξαιρετικῆς ποιότητος βαμβακερὰ ὑφάσματα. Νοτιότερα πέρασε ἀπὸ τὴν Πύλο, ὅπου περιγράφει μὲ δέος τὸ ὄχυρὸ τοῦ Παλιόκαστρου (Παλιοναυαρίνου). Αὐτὸ τὸ κάστρο, χτισμένο ἐπάνω σὲ ἀπόκρημνο κιτρινωπὸ καὶ λεῖο βράχο, τοῦ θύμιζε τὸ κάστρο τοῦ Βὰν στὸ Κουρδιστάν. Ἀπὸ τὴν κορυφὴ του ἡ Μεσόγειος φαινόταν σὰν λίμνη. Τὸ φυσικὸ λιμάνι τῆς Πύλου χωροῦσε πεντακόσιες γαλέρες καὶ γαλιόνια. Ἰδιαίτερα στενὲς ἦταν οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴν Τύνιδα, τὴν Τρίπολη τῆς Λιβύης καὶ τὸ Ἀλγέρι. Τὸ φρούριο τοῦ Κάτω Νέου Ναυαρίνου προφύλασσε ἑξακόσια σπίτια ἐνῶ τὸ βαρόσι⁶⁷ εἶχε διακόσια, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἑλληνικά. Ὁ Ἑβλιγιά ἐξεπλάγη στὴ θέα ἐνὸς δέντρου καφὲ στὸν κῆπο τοῦ Τζερράχ Ἀλῆ Τσελεμπή, ποὺ πιθανότατα εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Ὑμένη.⁶⁸ Κατόπιν ἐπισκέφθηκε τὴ Μεθώνη, τῆς ὁποίας τὸ κάστρο περιγράφει ἀναλυτικά. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἀριθμοῦσε ἑπτακόσια σπίτια μουσουλμάνων καὶ ἡ δύναμη πυρός του ἦταν ἑκατὸν ἐνενήντα κανόνια. Ἡ μὴ τειχισμένη πολιτεία εἶχε διακόσια σπίτια χριστιανῶν καὶ ἀμέτρητους ἐλαιῶνες καὶ περιβόλια. Οἱ ἐλιές, τὸ μυρωδάτο σαποῦνι, τὰ σύκα καὶ τὸ μετάξι ἦταν τὰ φημισμένα προϊόντα τῆς Μεθώνης.

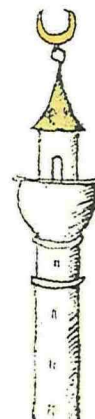

Ἡ Κορώνη ἀποτελέσκει τὸν ἐπόμενον σταθμὸν τοῦ. Τὸ δίδυμο κάστρο τῆς ἦταν χτισμένο σὲ ἀκρωτήρι πάνω σὲ κόκκινο βράχο. Στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ ὑπῆρχε τὸ παρατηρητήριο ποὺ τὸ ὀνόμαζαν «ἐξέδρα τοῦ κόσμου» μὲ πανοραμικὴ θέα, ὅπου διασκέδαζε ἡ ἐλίτ τῆς πόλης.⁶⁹ Στὸ ἐσωτερικὸ φρούριο ὑπῆρχαν ἑξακόσια σπίτια, καὶ ἄλλα τόσα στὸ βαρόσι. Ἰδιαιτέρη μνεῖα γίνεται γιὰ τὴν περίφημη κορωνέικη σκληρὴ καὶ γλυκιὰ ἐλιά. Μετὰ τὸ Καστέλι καὶ τὴ Μεσσήνη πῆγε στὴν Καλαμάτα. Τὸ ἐσωτερικὸ κάστρο εἶχε τριάντα σπίτια, ὅπου κατοικοῦσαν οἱ φρουροί, ἐνῶ ἡ πόλη ἔφτανε τὰ ὀκτακόσια. Ἡ κυριότερη ἀσχολία τῶν κατοίκων ἦταν ἡ μεταξουργία. Τὸ καλαματιανὸ μετάξι ἀναφέρεται ὡς ἐξαιρετικὰ λεπτό, ποιοτικὰ ἀνώτερο καὶ ἀπὸ τὸ περσικόν. Περνώντας ἀπὸ τὴν Ἀνδρούσα ὁ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπὴ ἐπισκέφθηκε τὸ Λεοντάρι. Ἡ πόλη ἀποτελεῖτο ἀπὸ τριακόσια μισογκρεμισμένα σπίτια. Ἐδῶ βρίσκονταν οἱ κάτοικοι σὲ πολεμικὸ συναγερμὸ λόγω τῆς ἐξεγερμένης Μάνης. Εἰκόνα ἐρήμωσης παρουσίαζε καὶ ὁ Λογκανίκος, ποὺ μόνον ἑκατὸ κάτοικοι εἶχαν ἀπομείνει στὰ πεντακόσια οἰκήματά του. Τὸ κάστρο τοῦ Μυστρά περιέκλειε χίλια ἑκατὸ σπίτια. Μνημονεύονται εἴκοσι ἐννέα μεγάλες σπηλιές στὶς ἐλληνικὲς καὶ τὶς ἐβραϊκὲς συνοικίες, ὅπου φυλάσσονταν τρόφιμα καὶ ποτά. Ἐντεκα ἐλληνικὲς, δέκα μουσουλμανικὲς καὶ πέντε ἐβραϊκὲς γειτονιὲς μὲ πεντακόσια σπίτια συνολικὰ συνέθεταν τὸν οἰκισμὸ ἐκτὸς τῶν τειχῶν. Οἱ νεαρὲς κοπέλες τοῦ Μυστρά εἶχαν ἀγγελικὰ πρόσωπα στολισμένα μὲ μάτια ἀντιλόπης.⁷⁰ Καὶ ἐδῶ ὅλοι οἱ κάτοικοι γινώριζαν τὴν ἐλληνικὴ. Τὸ μετάξι, τὰ καπνὰ καὶ τὰ μαῦρα σύκα ἦταν περίφημα. Ὁ δύσβατος δρόμος μέσω Βαρδούνιας καὶ Πασσαβᾶ τὸν ὁδήγησε στὸ Γεράκι τῆς Τσακωνιάς. Ἐντύπωση τοῦ ἔκανε ἡ τσακωνικὴ διάλεκτος, τὴν ὁποία θεώρησε ξεχωριστὴ γλῶσσα.⁷¹ Ἡ Μονεμβασία, ποὺ τὸ ψηλὸ κάστρο τῆς ξυπνᾷ τὸ πρωὶ μέσα στὰ σύννεφα, ἦταν ὁ ἐπόμενος σταθμὸς τοῦ ὁδοιπορικῆς του. Τὰ σπίτια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἔφταναν τὰ πεντακόσια. Ἀπὸ τὸ κάστρο ἡ θέα ἀπλωνόταν μέχρι τὴν Κρήτη. Στὸ βαρόσι μαρτυρεῖ χίλια ἑξακόσια στενὰ πέτρινα καστρόσπιτα. Τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς πόλης ἦταν ἡ ὕδρευση. Τὸ προστατευμένο ἀγκυροβόλιό τῆς χαρακτηρίζεται ὡς τὸ πιὸ στρατηγικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴ Μονεμβασία ὁ περιηγητὴς κατευθύνθηκε βόρεια μὲ προορισμὸ τὸ Ναύπλιο. Στὴν πόλη τῆς Τρίπολης ἀναφέρει χίλια σπίτια καὶ ὑπογραμμίζει τὴν πολυτέλεια τοῦ τεμένους τῆς ἀγορᾶς. Ὁ δρόμος τὸν ὁδήγησε στὸ Ἄργος μέσα ἀπὸ ἀμπέλια καὶ περιβόλια. Στὸ ἐσωτερικὸ κάστρο τοῦ Ἀργους μὲ τὸν θεσπέσιο ψηλὸ πύργο ὑπῆρχαν ἑκατὸν πενήντα σπίτια, ἀλλὰ τὰ περισσότερα ἦταν ἐγκαταλελειμμένα, καθὼς οἱ κάτοικοί τους εἶχαν μετοικήσει γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν πανώλη. Τὸ ἐπάνω βαρόσι ἦταν μικρὸ καὶ ἀριθμοῦσε ὀγδόντα κατοικίες ἐνῶ ἡ κάτω πόλη ὀκτακόσιες. Στὸ ἐσωτερικὸ κάστρο τοῦ Ναυπλίου, ποὺ χωριζόταν σὲ τρία μέρη, βρίσκονταν συνολικὰ τριακόσια πέντε μουσουλμανικὰ σπίτια δίχως κήπους ἐξαιτίας τοῦ βραχῶδους ἐδάφους. Στὴν κάτω πόλη ὁ Ἐβλιγιὰ ἀναφέρει χίλιες ἑξακόσιες μονώροφες ἢ διώροφες ἀρχοντικὲς οἰκίες. Οἱ καλλιέργειες τῶν Ναυπλιωτῶν περιλάμβαναν σιτάρι, κεχρί, βαμβάκι, σύκα, ἐλιές, ρόδια, λαχανικὰ καὶ σταφύλια. Τὸ λιμάνι τοῦ εἶχε χωρητικότητα ἀπὸ τριακόσια μέχρι χίλια πλοῖα. Σὲ ἀπόκρημνο βράχο ἦταν χτισμένο τὸ κάστρο τοῦ Θερμυσίου μὲ τὰ ὀγδόντα σπίτια. Ἐκεῖ εἶδε πολλοὺς νεκροὺς καὶ τραυματισμένους Ὀθωμανοὺς στρατιῶτες ὕστερα ἀπὸ βενετικὴ ἐπίθεση.⁷² Σημαντικὴ πλουτοπαραγωγικὴ πηγὴ τῆς

περιοχής ήταν οι άλυκές, οι μεγαλύτερες της Πελοποννήσου. Ο Έβλιγιά Τσελεμπή επέστρεψε στην Κόρινθο, όπου και ολοκλήρωσε τον γύρο της Πελοποννήσου. Κάνοντας έναν απολογισμό της περιήγησής του τονίζει πώς δεν υπάρχει ομορφότερο και πλουσιότερο νησί στις οθωμανικές χώρες.⁷³ Από το Ναύπλιο επιβιβάστηκε στην μπαστάρδα *Καρατζά* και απέπλευσε για την Κρήτη, της οποίας την οθωμανική κατάληψη θα ιστορήσει.⁷⁴

Τη 12η Μουχαρρέμ 1081 (1η Ιουνίου 1670) επέστρεψε στο Ναύπλιο και από εκεί αναχώρησε με τον οθωμανικό στρατό για την επαναστατημένη Μάνη, ως υπεύθυνος μαζί με τον Ζεκερία έφεντη για τις προμήθειες δημητριακών. Δεν παραλείπει να επισημάνει τον επαναστατικό χαρακτήρα των Μανιατών.⁷⁵ Έστερα από διάβαση σε κακοτράχαλα μονοπάτια έφτασε στη Ζαρνάτα. Το κάστρο της πολιορκήθηκε από τους Όθωμανούς, γκρεμίστηκε συθέμελα και ξαναχτίστηκε. Στο έσωτερικό του βρίσκονταν πεντακόσιες οίκες. Σύντομα η πόλη απέκτησε ισλαμικό χαρακτήρα με την ανέγερση τεμένων, μεστζίτιων, τεκνέδων και ευαγών ιδρυμάτων. Ο Έβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει πώς οι μουσουλμάνοι μετέφεραν χώμα με τους δούλους τους για να γίνει έφικτη ή καλλιέργεια βαμβακιού και καλαμποκιού επάνω στο βραχώδες έδαφος. Κάτω από το κάστρο άπλωνόταν το βαρόσι με τους θεσπέσιους κήπους, τους άμπελώνες και τα μπιστάνια. Η περιήγησή του συνεχίστηκε σε κωμοπόλεις και χωριά της Μάνης, ώσπου έφτασε στην Ανδρούβιστα με τα χίλια πυργόσπιτα και τους ένοπλους καπεταναίους. Στα παραθαλάσσια χωριά οι κάτοικοι ασχολούνταν με τη ναυτιλία και το έμπόριο με τη δυτική Ευρώπη. Μετά το Σιδηρόκαστρο, την Καρυούπολη και το Κρουνέρι ο Όθωμανός περιηγητής πήγε στο Οΐτυλο. Το περιγράφει ως μια πλούσια πολιτεία με χίλια καστρόσπιτα. Οι εύποροι κάτοικοί του, συνήθως ασχολία των οποίων ήταν το δουλεμπόριο, ήταν ιδιοκτήτες τριών χιλιάδων πλοίων και οι γυναίκες τους φορούσαν ακριβά φορέματα και πολύτιμα κοσμήματα.⁷⁶ Το τεσσάρων μιλίων λιμάνι του Οΐτυλου είχε χωρητικότητα χιλίων πλοίων, ενώ συχνά ναυλοχούσε εκεί ο βενετικός στόλος. Στο άγριο τοπίο της νότιας Μάνης έφτασε στο Πόρτο Κάγιο, που διέθετε άπάνεμο λιμάνι για πεντακόσια πλοία. Αυτό ήταν και το νοτιότερο σημείο στην Πελοπόννησο που επισκέφθηκε ο Έβλιγιά Τσελεμπή. Κατόπιν ακολούθησε βόρεια πορεία, πέρασε πάλι από τη Ζαρνάτα, όπου ολοκληρώνει το κεφάλαιό του για την Πελοπόννησο, και αναχώρησε για τη δυτική Στερεά Ελλάδα.

Κατά την πρώτη οθωμανοκρατία η Πελοπόννησος διοικήθηκε με τον ίδιο τρόπο όπως και τα άλλα διαμερίσματα του πυρήνα της Όθωμανικής αυτοκρατορίας. Τα οικονομικά και δημογραφικά της μεγέθη φαίνεται πώς συγκλίνουν στη γενική εικόνα που παρουσίαζε η νοτιοανατολική Ευρώπη υπό την οθωμανική ήγεμονία.⁷⁷ Ο κομβικός χαρακτήρας της θέσης της στο κέντρο της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, οι έμπορικοί σταθμοί και οι πλουτοπαραγωγικές της πηγές την έφεραν συχνά στο τραπέζι διαβουλεύσεων των δυτικών αυτών. Η Πελοπόννησος υπήρξε χωνευτήρι έθνοτήτων και θρησκευμάτων, πράγμα έκδηλο από τα πλούσια μνημεία της.

1. Ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς ἔφεραν στὸ φῶς τὸν δίοικο τοῦ βου αἰῶνα π.Χ. ποὺ συνέδεε τὸ ἀνατολικὸ μὲ τὸ δυτικὸ λιμάνι τῆς Κορίνθου. Ὁ πρῶτος ποὺ ἀποπειράθηκε νὰ διανοίξει διώρυγα ἦταν ὁ αὐτοκράτορας Νέρων, ἀλλὰ ἀπεβίωσε πρὶν ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο. Τὸ ἐγχεῖρημα ἀναβίωσε στὰ Νεότερα χρόνια ἀπὸ τὸν Ι. Καποδίστρια. Μία γαλλικὴ καὶ κατόπιν μιὰ ἐλληνικὴ ἐταιρεία ἀνέλαβαν τὴ διάνοιξη στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ διώρυγα, μήκους 6.346 μέτρων, ὀλοκληρώθηκε τὸ 1893. Γιά σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Ε. Παπαγιαννοπούλου, *Ἡ διώρυγα τῆς Κορίνθου, τεχνικὸς ἄθλος καὶ οἰκονομικὸ τόλμημα*, Ἀθήνα 1989, σσ. 141-151.
2. <http://www.ypes.gr/periferiakh.htm>, ἱστοσελίδα τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν, Δημόσιας Διοίκησης καὶ Ἀποκέντρωσης (07.02.2006).
3. R. Buxton, *The complete world of Greek mythology*, Λονδίνο 2004, σσ. 149-150.
4. A. Bon, *La Morée franque; recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, τ. 1, σ. 21.
5. P. A. Jaubert (μτφρ.), *Géographie d'Édrisi*, τ. 2, Παρίσι 1840, σσ. 122, 287, 294. Μ. Κορδῶσης, «Ἡ περιγραφή τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἀραβὰ περιηγητὴ Ἐδρίσι», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980)*, Ἀθήνα 1981-1982, τ. 2, σσ. 261-268. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα, 333 μ.Χ.-1700, Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμὸς, Ἐκκλησία καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρόνια*, Ἀθήνα 1999, τ. 1, σ. 215.
6. N. A. Bees, «Mora», *Islâm Ansiklopedisi*, τ. 8, σ. 413.
7. A. Bon, *La Morée franque*, ὁ.π., σ. 307, ὅπου παραθέτει: *Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ ἐκ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας σου Ὡλένης τοῦ Μοραίου*, Λονδίνο, British Museum, γφ. n°. add. 28. 816, f. 143 r.
8. G. Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, ἔκδ. I. Bekkerus, Βόννη 1835, τ. 1, σ. 84₁₃.
9. N. A. Bees, «Mora», ὁ.π., σ. 413, ὅπου παραπέμπει στὸ J. Emerson, *The history of modern Greece, from its conquest by the Romans B.C. 146 to the present time*, Λονδίνο 1830, τ. 1, σ. 60. Ἐπίσης, βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters; Untergang der peloponnesischen Hellenen und Wiederbewölkerung des leeres Bodens durch slavische Volksstämme*, Στουτγάρδη / Τυβίγγη 1830, τ. 1, σ. 243.
10. Γ. Ν. Χατζιδάκις, «Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως Μορέας-Μορέας», *Ἀθηνᾶ* 5 (1893), σσ. 231-239 καὶ τοῦ ἴδιου, «Ὁ Μορέας καὶ ἐν Κρήτῃ», *Ἀθηνᾶ* 5 (1893), σ. 549.
11. Ἐκδ. Π. Καλονάρος, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθήνα 1989³, σ. 191₄₅₅₃₋₄₅₅₅ καὶ G. Pachymeres, ὁ.π., σ. 205₁₄₋₁₆.
12. *Μελλικὴ ἢ Μελικής, Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ὁ.π., σσ. 216_{5171, 5181}, 217₅₂₀₆, 218₅₂₃₉, 219₅₂₅₅, 221₅₃₁₅, 234_{5671, 5676}

235₅₇₀₂, *Σαλίκ*, 219₅₂₅₅, 221₅₃₁₅. G. Moravcsik, *Byzantino-turcica. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*, Βερολίνο 1958, τ. 2, σσ. 165, 226.

13. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, «Ἡ προέλευσις καὶ ὁ ρόλος τῶν τουρκόφωνων μισθοφόρων στὸν Μορέα κατὰ τὸν βυζαντινοφραγκικὸ πόλεμο τοῦ 1263-64», *Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990)*, Ἀθήνα 1992-1993, τ. 1, σ. 172.

14. Τὸν 14ο αἰῶνα ἀναφέρονται ἀπόγονοί στους στὰ χωρὶά Βουνάρβης (Βούναργον) καὶ Ρέντα (Ρετεντοῦ) τῆς Ἡλείας, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ὁ.π., σ. 236₅₈₃₀₋₅₈₃₈.

15. Ἡ ἀκριβὴς τοῦ θέσης δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ, βλ. Μ. Μ. Aktepe, «Osmanlı'ların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası», *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 2 (1950), σσ. 283-306.

16. H. İnalcık, «Ottoman methods of conquest», *Studia Islamica* 3 (1954), σ. 103.

17. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, Βιέννη 1975, τ. 1, ἀρ. 33/14, σ. 244.

18. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée; histoire politique*, Ch. Maltezou (ἐπιμ.), Λονδίνο 1975, τ. 1, σ. 124.

19. Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης ἀναφέρει 3.000, L. Chalcocondylas, *Historiarum Libri Decem*, ἔκδ. I. Bekkerus, Βόννη 1843, σ. 99₁₃, ἐνῶ βενετικὸ ἐγγράφο αὐξάνει τὸν ἀριθμὸ σὲ 14.000, ἔκδ. J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca; Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, Camberley 1995, ἀρ. 197, σ. 392.

20. Τὰ ὀθωμανικὰ ἀνώνυμα χρονικὰ ἀπλῶς μνημονεύουν αὐτὴ τὴν ἐπιχείρησις χωρὶς νὰ δίνουν περαιτέρω πληροφορίες, ἔκδ. F. Giese, *Die altosmanische Chronik des Âşîk-pašazâde*, Λιψία 1929, σ. 62.

21. *Byz. Kleinchroniken*, ὁ.π., ἀρ. 32/37, σ. 235, ἀρ. 33/34, 33/35, σ. 249, ἀρ. 36/15, σ. 292 καὶ ἀρ. 72/5, σ. 555. Στὴ Δαβία (σημερινὴ Νταβιά Ἀρκαδίας) ὁ Τουραχὰν σφαγίασε 8.000 ἀντιστεκόμενους Ἀλβανούς, L. Chalcocondylas, ὁ.π., σ. 238₁₉₋₂₃₉. Γιά τὴν ἀλβανοτουρκικὴ διένεξις στὴν Πελοπόννησο, βλ. T. Dilo, «Luftërat e Shqiptarëve të Peloponezit kundër Turqve në shekullin XV», *Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike me rastin e 500-vjetorit të vdekjes së Gjergj Kastriotit-Skënderbeut (Tiranë, 12-18 Janar 1968)*, Τίρανα 1969, σσ. 205-211.

22. M. Ducas, *Historia Byzantina*, ἔκδ. I. Bekkerus, Βόννη 1834, σσ. 223₁₀₋₁₄.

23. G. Sprhantzes, *Chronicon*, ἔκδ. R. Maisano, Ρώμη 1990, σ. 148₁₇₋₂₃.

24. L. Chalcocondylas, ὁ.π., σσ. 451₁₅-452₁₄. Γιά τὴν τοπογραφία αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας, βλ. Μ. Σ. Κορδῶσης, «Ἱστορικὰ-τοπογραφικὰ Μορέως κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατείαν τοῦ Μεχμέτ Β'», *Πελοποννησιακὰ ΙΕ'* (1984), σσ. 153-160.

25. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 'Αγκυρα 1995, τ. 2, σσ. 23-24.

26. 'Η ἀρχική του ἀπόφαση ἦταν νὰ στείλει στὴν Πελοπόννησο τὸν Οὐζοῦν Χασάν τῶν Ἀκκογιουνλού, ἀλλὰ προτίμησε νὰ ἀναλάβει αὐτοπροσώπως τὴν ἐκστρατεία καὶ νὰ ἐπιτρέψει στὸν Οὐζοῦν Χασάν νὰ λεηλατεῖ στὴν περιοχή, στὸ ἴδιο, σ. 25.

27. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 2001, τ. 1, σσ. 345-348. 'Η ἐκστρατεία αὐτὴ παρουσιάζεται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη καὶ τὸν Κριτόβουλο, L. Chalcocondylas, ὁ.π., σσ. 472₁₄-485₁₄, Critobulus Imbrius, *Historiae*, ἐκδ. D. R. Reinsch, Βερολίνο 1983, σ. 142₁₆-150₂₈. Ἀσίκραζάδε, ὁ.π., σσ. 141-144.

28. Ἐκεῖ λάμβανε ἐτησίως εἰσόδημα 6.000 ἀκτσέδων ἀπὸ τὶς φορολογικὲς εἰσφορὲς τῶν πλησίον ἀλυκῶν καὶ τῶν νησιῶν Ἰμβρος, Λήμνος, Θάσος καὶ Σαμοθράκη, Critobulus, ὁ.π., σ. 150₁₄₇.

29. Τὸ 1463 οἱ Ἀργεῖοι συμφώνησαν νὰ παραδώσουν τὴν πόλη τους στὸν πολιορκητικὸ ὀθωμανικὸ στρατὸ καὶ μεταφέρθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη, Critobulus, ὁ.π., σ. 183_{12,23}. Οἱ πηγὲς σιωποῦν γιὰ τὸ θέμα τοῦ καθεστώτος τῆς πόλης μέχρι τὸ 1479, ὅταν ἡ βενετοτουρκικὴ συνθήκη ἐπικύρωσε τὴν ὀθωμανικὴ κυριότητα, Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1987, σσ. 108-109, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι', Ἀθήνα 1974, σσ. 274-275.

30. Οἱ Γενουάτες τραpezίτες καὶ οἱ Καστιλιάνοι κεφαλαιοῦχοι δὲν φάνηκαν πρόθυμοι νὰ χρηματοδοτήσουν τὰ σχέδια τοῦ Καρόλου, βλ. Ι. Κ. Χασιώτης, «'Η Πελοπόννησος στὸ πλαίσιο τῆς μεσογειακῆς πολιτικῆς τοῦ Καρόλου Ε'», *Πελοποννησιακὰ ΙΕ'* (1984), σσ. 195 κέ.

31. Γιὰ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Συνασπισμοῦ στὶς ἐλληνικὲς θάλασσες, βλ. L. Serrano, *La liga de Lepanto entre España, Venecia y la Santa Sede (1570-1573)*, Μαδρίτη 1918, τ. 1.

32. Γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴ σύσταση τοῦ δυτικοῦ στόλου, βλ. L. Serrano, *España en Lepanto*, Μαδρίτη 1971, σσ. 85-107. Γιὰ τὶς ὀθωμανικὲς ναυτικὲς δυνάμεις καὶ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ναυμαχίας, βλ. F. Braudel, *Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ μεσογειακὸς κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας*, Τόμος Γ': Γεγονότα, πολιτικὴ, ἄνθρωποι, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1998, σσ. 242-250.

33. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι', σσ. 306-307, 311-312.

34. Γιὰ τὴν ἀνάλυση ἀναφορᾶς σχετικῆς μὲ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ τῆς Μάνης ποὺ παραδόθηκε στὸν δούκα, βλ. J. M. Wagstaff, «Settlements in the south-central Peloponnisos, c. 1618», Francis W. Carter (ἐπιμ.), *An historical geography of the Balkans*, Λονδίνο / Νέα Ὑόρκη / Σάν Φρανσίσκο 1977, σσ. 197-239.

35. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι', σσ. 320-323, 328-333.

36. *Στὸ ἴδιο*, τ. ΙΑ', σσ. 15-17.

37. *Στὸ ἴδιο*, σσ. 22-27. Γιὰ τὴν ἀπὸψη τῆς βενετικῆς

κατάκτησης, βλ. Κ. Ντόκος, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς κατὰ τὸν ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος*, Ἀθήνα 1975, σσ. 9-13.

38. Γιὰ μιὰ σύντομὴ ἐποπτεία τῶν θεσμῶν τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, βλ. H. Inalcik, *The Ottoman empire, The classical age 1300-1600*, Λονδίνο 1997, σσ. 76-118.

39. Γιὰ τὸ τιμαριωτικὸ σύστημα γενικά, βλ. H. Inalcik, «Timār», *Encyclopaedia of Islam*², τ. 10, σσ. 502-507 καὶ N. Beldiceanu, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe-début XVIe siècle)*, Wiesbaden 1980.

40. Γιὰ τὰ σουλτανικά διατάγματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν Πελοπόννησο, βλ. Ε. Μπαλτζά, «Οἱ κανονισμοὶ τοῦ Μοριᾶ», *Ἱστορ* 6 (1993), σσ. 29-70 καὶ J. C. Alexander, *Toward a history of post-Byzantine Greece: The Ottoman kanunnames for the Greek lands, circa 1500 - circa 1600*, διδακτορικὴ διατριβὴ Πανεπιστημίου Columbia, ἀνατύπωση Ἀθήνα 1985, σσ. 178-197, 354-375.

41. Πρόκειται γιὰ δυὸ τμήματα τοῦ ἴδιου ἐγγράφου ποὺ συντάχθηκε τὸ 1460-1463 καὶ σώζεται ἀποσπασματικά, I. X. Ἀλεξανδρόπουλος (Alexander), «Δύο ὀθωμανικά κατὰ-στιχα τοῦ Μοριᾶ (1460-1463). (Εἰδήσεις γιὰ τὸ nahiye τῆς Ἀρκαδιᾶς: πρόδρομὴ ἀνακοίνωση)», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου Μεσογειακῶν Σπουδῶν (2-4 Δεκεμβρίου 1977)*, Ἀθήνα 1978, *Πελοποννησιακὰ*, Παράρτημα 5, σ. 404.

42. Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ κάστρα (Clermont) ποὺ οἰκοδόμησαν οἱ Φράγκοι στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα, A. Bon, *La Morée franque*, ὁ.π., σσ. 325-328.

43. Ἐκτὸς τῶν πυρηνικῶν οἰκογενειῶν ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς τύποι συγκατοικήσεων: α) ἓνας πατέρας μὲ τὸν ἐγγαμο ἢ ἐγγαμους γιούς του καὶ τὰ παιδιὰ τους, β) δυὸ ἢ περισσότεροι ἐγγαμοὶ ἀδελφοὶ συγκατοικοῦν καὶ μαζὶ τους τὰ ἐγγαμα παιδιὰ τους, γ) ἓνας πατέρας μὲ τὸν ἐγγαμο γιὸ καὶ τὸν ἐγγαμο ἐγγονό του καὶ δ) συγκατοίκηση πατέρα καὶ γαμπροῦ. Σ. Ἀσδραχᾶς κ.ἄ., *Ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία ΙΕ'-ΙΘ' αἰώνας*, Ἀθήνα 2003, τ. 1, σ. 127.

44. Γιὰ τοὺς φόρους τῶν ὑποτελῶν μὴ μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν, βλ. H. Inalcik, «Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu», *Belleten* 23/92 (1959), σσ. 575-610. Γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ φορολογία γενικά, βλ. H. Inalcik, «Resm», *Encyclopaedia of Islam*², τ. 8, σσ. 486-487.

45. Ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ὀνομάστηκε ἄσπρο καὶ ἀπὸ τοὺς Δυτικούς asper, Ε. Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα. Ἡ κυκλοφορία τῶν νομισμάτων στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, 15ος-19ος αἰ.*, Ἀθήνα 1996, σσ. 95-114 καὶ Ş. N. Aykut, «Osmanlı Sikkeleri», H. Celâl / K. Çiçek / S. Koca (ἐπιμ.), *Türkler*, Ἀγκυρα 2002, τ. 10, σσ. 823-833.

46. N. Beldiceanu / I. Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la Morée (1461-1512)», *Südost Forschungen* 39 (1980), σ. 30.

47. Σ. Ἀσδραχᾶς κ.ἄ., *Ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία ΙΕ'-ΙΘ' αἰώνας*, ὁ.π., σ. 223.

48. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι', σ. 158.

49. N. Beldiceanu / I. Beldiceanu-Steinherr, «Corinthe et

sa région en 1461 d'après le registre TT10», *Südost Forschungen* 45 (1986), 41-43. 'Ο γραφέας τοῦ TT10 σημειώνει «ez cemā'at-ı Arnāvūdān» (ἀπὸ τὴν ἀλβανικὴ κοινότητα) σὲ κάθ' ἑωρὶς μὲ ἀλβανικὸ πληθυσμὸς, İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi χφ. TT10 tapu defteri, σποραδικά.

50. Σχετικὰ μὲ τὸ «'Αρβανον», βλ. A. Ducellier, «L'Arbanon et les Albanais au XIe siècle», *Travaux et Mémoires* 3 (1968), σσ. 353-358.

51. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée; vie et institutions*, Ch. Maltezos (ἐπιμ.), Λονδίνο 1975, τ. 2, σ. 30. 'Ο Ι. Ποῦλος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κάθοδος τοὺς στὴν Ἑλλάδα χρονολογεῖται τὸ 1315, Ι. Ποῦλος, «'Η ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορινθίαν», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 3 (1950), σ. 44.

52. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, ὁ.π., τ. 2, σ. 31, Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου*, ὁ.π., σ. 60. Ἐπίσης, βλ. F. Braudel, *Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ μεσογειακὸς κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας*, Τόμος Α': *Ὁ ρόλος τοῦ περιγύρου*, Ἀθήνα, MIET, 1993, σσ. 55-57. Βενετικὲς πηγὲς κάνουν λόγῳ γιὰ Ἀλβανούς ποὺ ὑπερηρετοῦσαν στὶς βενετικὲς κτήσεις τὸ 1347, F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Παρίσι 1959, σ. 366. Ἄλλα βενετικὰ ἔγγραφα κάνουν μνεία Ἀλβανῶν στὴν Πελοπόννησο τὸ 1385, 1391, 1394 καὶ 1395, ἔκδ. J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca*, ὁ.π., ἀρ. 27, σ. 58, ἀρ. 103, σ. 206, ἀρ. 148, σ. 291, ἀρ. 168, σ. 337 καὶ ἀρ. 169, σ. 339. Ἐπίσης βλ. P. Topping, «Albanian settlements in Medieval Greece: some Venetian testimonies», A. E. Laiou-Thomadakis (ἐπιμ.), *Charanis Studies: Essays in honor of Peter Charanis*, New Brunswick 1980, σσ. 261-271. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεόδωρο Σπανδούνη, ὁ Ματθαῖος Καντακουζηνὸς ἐγκατέστησε Ἀλβανούς στὴν Πελοπόννησο πιθανὸν μετὰ τὸ 1337, κάτι μὲ τὸ ὁποῖο ὁ D. Nicol δὲν συμφωνεῖ: Theodore Spandounes, *On the origin of the Ottoman emperors*, μτφρ. D. M. Nicol, Cambridge 1997, σσ. 18-19, 81.

53. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Ἡ Ι. Χρυσοστομίδου ὑποστηρίζει ὅτι πιθανῶς συνέβη μετὰ 25ης Νοεμβρίου 1394 καὶ 4ης Ἰουνίου 1395. Θεωρεῖται δὲ ἡ πρώτη μαρτυρία γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Ἀλβανῶν στὴν Πελοπόννησο: βλ. Manuel II Palaeologus, *Funeral oration on his brother Theodore*, ἔκδ. J. Chrysostomides, *Θεσσαλονίκη* 1985, σσ. 119²²-121²² καὶ ἰδίως σσ. 120-121, σημ. 41, 42.

54. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου*, ὁ.π., σσ. 88-89.

55. Στὸ ἴδιο, σσ. 95-96.

56. Τὰ τοπωνύμια τῆς ΒΔ Πελοποννήσου, ὅπως καταγράφονται στὸ ἔγγραφο 1/14662, κατατάσσονται μὲ βάση τὴν ἐτυμολογία τοὺς σὲ τέσσερις ομάδες: ἀλβανικὴ, ἐλληνικὴ, σλαβικὴ καὶ ρωμαιολατινικὴ. Ἀπὸ αὐτές, ἡ ἀλβανικὴ εἶναι ἡ πιὸ πλούσια καὶ ἡ σλαβικὴ μὲ τὴ ρωμαιολατινικὴ οἱ φτωχότερες: βλ. P. Asenova / R. Stojkov / T. Katsori, «Se-

lishtni, lichni i Familni imena ot Severozapaden Pelopones prez sredata na XV vek», *Godishnik na Sofijskija Universitet, Fakultet po Slavjanski Filologii*, 68/3 (1977), σ. 217. Σὲ αὐτὸ τὸ σημείο θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τὴν κυρία Μαρία Λίτινα (ὑποψήφια διδάκτορα Βαλκανικῆς Ἱστορίας) γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ βουλγαρικοῦ κειμένου στὴν ἐλληνικὴ.

57. Ö. Barkan, «894 (1488/1489) yılı cizyesinin tahsilâtına ait muhasebe bilâncoları», *Belgeler* 1/1 (1964), σ. 12, καὶ τοῦ ἴδιου, «Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-1954), σ. 237. 'Ο F. Braudel προτείνει μιὰ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μεσογείου γενικὰ τῆς τάξης τοῦ 100%, F. Braudel, *Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ μεσογειακὸς κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἰσπανίας*, Τόμος Β': *Συλλογικὰ πεπωρωμένα*, Ἀθήνα, MIET, 1997, σσ. 66-67.

58. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου*, ὁ.π., σ. 185.

59. Ἐπιδημίες πανώλης καταγράφηκαν τὰ ἔτη 1616, 1621, 1661, 1670, 1687-1688, 1690, 1698-1700, στὸ ἴδιο, σσ. 130-133. Ἐπίσης βλ. P. Topping, «The population of the Morea (1685-1715)», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975)*, Ἀθήνα 1976-1978, τ. 1, σσ. 121-122.

60. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου*, ὁ.π., σ. 127.

61. Δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ πλῆρες ὄνομά του τόσο τὸ Evliya ὅσο καὶ τὸ Çelebi εἶναι ψευδώνυμα. Πατέρας του ἀναφέρεται ὁ Ντερβίς Μεχμέτ Ζιλλί. Γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1611, ἐνῶ terminus post quem γιὰ τὸν θάνατό του τίθεται τὸ τελευταῖο τετράμηνο τοῦ 1684. Ἐλαβε ὑψηλὴ μόρφωση στὸ παλάτι καὶ ἀνέπτυξε κοινωνικὲς σχέσεις μὲ σημαίνοντες ἀξιωματούς. Ἐπισκέφθηκε τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ νότια Βαλκανικὴ μετὰ 26ης Δεκεμβρίου 1667 καὶ 28ης Δεκεμβρίου 1670, J. H. Mordtmann [H. W. Duda], «Ewliya Çelebi», *Encyclopaedia of Islam*², τόμ. 2, σ. 717. Τὸ ταξίδι του αὐτὸ περιλαμβάνεται στὸν ὄγδοο τόμο τοῦ ὁδοιπορικοῦ του. Συγκεκριμένα γιὰ τὴν Πελοπόννησο, βλ. Evliya Çelebi, *Seyāhatnāmesi*, İstanbul 1928 τ. 8, σσ. 275-376, 575-611 καὶ σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση Ἐβλιά Τσελεμπή, *Ὁδοιπορικὸ στὴν Ἑλλάδα (1668-1671)*, Πελοπόννησος, *Νησιὰ Ἰονίου, Κρήτη, Νησιὰ Αἰγαίου*, μτφρ. Δ. Λούπη, Ἀθήνα 1994, σσ. 29-106, 263-288, καὶ Θ. Κωστάκης, «Ὁ Evliya Çelebi στὴν Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακὰ ἸΔ'* (1981), σσ. 245-306.

62. Κατὰ κανόνα οἱ ἀριθμοὶ ποὺ παραδίδει γιὰ τίς οἰκίες, τίς διαστάσεις τῶν φρουρίων, τοὺς στρατιῶτες, τὰ πλοῖα, τὰ δέντρα, τὰ ἀμπέλια, κ.λπ. εἶναι στρογγυλοποιημένοι καὶ συχνὰ αὐθαίρετοι, Θ. Κωστάκης, «Ὁ Evliya Çelebi στὴν Πελοπόννησο», ὁ.π., σ. 240. Συχνὰ δέ, οἱ θρύλοι παίρνουν τὰ ἥνια τῆς ἀφήγησης ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Ὡστόσο, σὲ περιπτώσεις αὐτοφίας ἡ μαρτυρία του θεωρεῖται γενικὰ ἀξιόπιστη, Ε. Τσελεμπή, *Ὁδοιπορικὸ στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 15.

63. E. Çelebi, *Seyāhatnāmesi*, δ.π., σ. 290. Αὐτὸ τὸ κυ-
παρίσσι στὴν Ἑγλυκιάδα τῆς Πάτρας τὸ ἔκοψαν οἱ
Τοῦρκοι στὴν ἐπανάστασι τοῦ 1821, Θ. Π. Κωστάκης,
«Ὁ Evliya Tchelebi στὴν Πάτρα», *Πρακτικὰ τοῦ Α' ἐν*
Πάτραις Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα
1974, σ. 33.

64. Evliyā Çelebi, *Seyāhatnāmesi*, δ.π., σ. 291.

65. Στὸ ἴδιο, σ. 302.

66. Στὸ ἴδιο, σ. 307.

67. vāroş (<νάρος, οὐγγρ.), προάστιο, τμήμα πόλης
ἐκτὸς τῶν τειχῶν.

68. E. Çelebi, *Seyāhatnāmesi*, δ.π., σ. 310.

69. Ἡ λέξις ποὺ χρησιμοποιεῖ εἶναι cihānnümā, στὸ
ἴδιο, σ. 328.

70. Στὸ ἴδιο, σ. 344.

71. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἑβλιγια Τσελεμπή σὲ τριάντα
πέντε λέξεις τῆς τσακωνικῆς ἀποτελεῖ τὸ παλαιότερο γρα-
πτὸ δεῖγμα αὐτῆς τῆς διαλέκτου, Θ. Κωστάκης, «Ὁ
Evliyā Çelebi στὴν Πελοπόννησο», δ.π., σσ. 242, 276, E.
Çelebi, *Seyāhatnāmesi*, δ.π., σ. 349.

72. Στὸ ἴδιο, σ. 371-372.

73. Στὸ ἴδιο, σ. 374.

74. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει πὼς ἀναχώρησε τὴν 15ῃ Ρεμπι-
ουλαχίρ 1078 (4 Ὀκτωβρίου 1667), ἡμερομηνία ποὺ δὲν
συνάδει μὲ τὶς ὑπόλοιπες ποὺ παραδίδει, πιθανότατα γιὰ
νὰ παρουσιάσει τὸν ἑαυτό του παρόντα στὸ μεγαλύτερο διά-
στημα τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακα, R. Dankoff / K.
Kreiser, *Materialien zu Evliya Çelebi; II. A guide to the*
Seyāhat-nāme of Evliya Çelebi. Bibliographie raisonnée,
Wiesbaden 1992, σ. 93.

75. E. Çelebi, *Seyāhatnāmesi*, δ.π., σ. 586.

76. Στὸ ἴδιο, σσ. 600-601.

77. Ἡ μελέτη, μεταξὺ ἄλλου ἀρχεῖακοῦ ὕλικου, τῶν
ὀθωμανικῶν φορολογικῶν καταστίχων αὐτῆς τῆς περιόδου
εὐελπιστοῦμε πὼς θὰ παράσχει πρὶ στέρεες βάσεις γιὰ τὴν
ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Αὐτὰ τὰ δεφτέρια ἀποτελοῦν τὸ
πεδίο ἐρευνας τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ γράφοντα
ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς κυρίας I. Χρυσοστομίδου στὸ Τμήμα
Ἱστορίας / Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Royal Holloway, Παν-
επιστήμιο τοῦ Λονδίνου.

